

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

İNGİLİSDİLLİ BƏDİİ MƏTNİN RİTORİK STRUKTURU

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Aysel İlqar qızı Məmmədbəyli**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsinə yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: **filologiya elmləri doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov**

Rəsmi opponentlər: **filologiya elmləri doktoru, akademik
Muxtar Kazım oğlu İmanov**

**filologiya elmləri doktoru, professor
Məsməxanın Yusif qızı Qaziyeva**

**filologiya elmləri doktoru, dosent
Rəna Teymur qızı Səfərəliyeva**

**filologiya elmləri doktoru
Pərviz Yasinəli oğlu Ağayev**

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının **filologiya elmləri doktoru,
dosent
Sevinc Saday qızı Zeynalova**
sədr müavini:

Dissertasiya şurasının **filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
İradə Nadir qızı Sərdarova**
elmi katibi:

Elmi seminarın **filologiya elmləri doktoru,
professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli**
sədri:

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XX əsrin II yarısından başlayaraq nəzəri dilçilikdə mətn dilçiliyi və diskurs təhlili yeni tədqiqat sahəsi kimi formalaşmağa başladı və qısa bir vaxtda dilçiliyin bu sahəsi üzrə xeyli tədqiqat əsərləri meydana çıxdı. Həmin tədqiqatlarda mətnin əsas xüsusiyyətləri, onun müəyyənlişməsi meyarı, struktur-semantik bütövlüyü, onun komponentləri arasında mühüm rol oynayan formal əlaqə vasitələri, mətnin kohezivasi, koherentliyi, sintaktik səviyyəyə münasibəti və s. bu kimi problemlər tədqiq olunmağa başlandı. XX əsrin 80-ci illərinin sonlarından başlayaraq Amerika dilçiləri U.Mann və S.Tompson mətnə yeni aspektdə yanaşmağa başladılar; onlar mətnin ritorik strukturu ilə bağlı konseptual nəzəriyyə ilə çıxış etdilər və qısa bir vaxtda dilçilikdə bu istiqamətdəki dəyərli tədqiqatlar ritorik struktur nəzəriyyəsinin çox mühüm parametrlərini müəyyənləşdirdi. Onlar ritorik struktur terminində “ritorik” leksemini şərti mənada işlətməmiş, mətnə dil vahidləri arasında əlaqələnmə sistemini nəzərdə tutmuşlar. Həmin nəzəriyyəyə görə, mətnə elə bir dil vahidi tapmaq olmaz ki, o, mətnə aid ümumi əlaqələnmə sistemindən (ritorik strukturdan) kənar qalsın. Beləliklə, nəzəri dilçilikdə mətnin ritorik strukturu genişmiqyaslı tədqiqatlara cəlb olundu.

Məlumdur ki, mətn struktur-semantik bütövdür. Bu kontekstdə mətni təşkil edən vahidlər arasında əlaqə formalarını və onların məzmununu öyrənmək nəzəri dilçilikdə bir zərurət kimi meydana çıxdı. Bu mənada ingilisdilli bədii mətnin ritorik strukturunun belə geniş tədqiqata cəlb olunması nəzəri dilçilikdə xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Mətnə dil vahidləri müəllifin (natiqin) məqsədindən asılı olaraq elə bir strukturlaşmaya məruz qalır ki, onlar mətn iyerarxiyasında əlaqələnmə sistemini təmsil edir. Həmin sistemin məzmununu və formalaşma mexanizmini öyrənmək dissertasiya mövzusu üzrə tədqiqatı aktuallaşdırır.

Müasir dövrümüzdə istənilən nəzəri fikirlərin, konsepsiyaların əhəmiyyəti onun praktikaya tətbiqi ilə bağlıdır, yəni bəşəriyyət ondan hansı aspektdəsə bəhrələnsin. Bu aspektlərdən biri kompüter mətnlərinin təşkili ilə bağlıdır. Düzdür, ritorik struktur nəzəriyyəsi

yanaranda insanların canlı nitqi əsas götürülmüşdü; insanların informasiyanı mətn şəklində qurarkən beyinlərində hansı mürəkkəb əməliyyatları yerinə yetirdiyini müəyyənləşdirmək nəzərdə tutulmuşdu. Yəni mətni təşkil edən dil vahidləri yuxarıda izah etdiyimiz “ritorik struktur” nəzəriyyəsinə müvafiq olaraq hansı məzmunlu əlaqələnmə sisteminə girdikləri və həmin əlaqələnmə sistemlərinin hansı xüsusiyyətlərə malik olduğunu öyrənmək baxımından dissertasiya mövzusu aktualdır.

Mətnin ritorik struktur nəzəriyyəsi yüksək elmi-nəzəri bazaya malikdir və həmin baza elə genişmiqyaslıdır ki, yeni elmi-texniki nailiyyətlərin tələbləri ilə də uzlaşa bilər. Məhz buna görə də mətnin ritorik struktur nəzəriyyəsinin sırf linqvistik aspekti əsasında onun kompüter aspekti də formalaşmışdır. Ona görə də mətnin bu aspektdə öyrənilməsi qeyd olunan nəzəriyyənin yeni tədqiqat istiqamətlərini müəyyənləşdirir və onun dinamizmini göstərir. İngilisdilli bədii mətnlər üzrə belə tədqiqat işinin aparılması mətn nəzəriyyəsinin zənginləşdirmək və onun kompüter mətnlərinin təşkili yollarını və mexanizmini öyrənmək baxımından aktualdır.

Qeyd etdik ki, mətni təşkil edən dil vahidləri arasında bir məntiqi bağlılıq vardır. Həmin bağlılığın həm semantik, həm də qrammatik əsası vardır. İstənilən dilin leksik sistemində dil vahidləri müxtəlif məzmunlu semantik daşıyıcılar hesab olunurlar. Mətnə onlarda yaranan müxtəlif məcaz köçürmələri ritorik strukturda mühüm rol oynayır; xüsusilə metaforik, metonimik, hiperbolik, meyozis köçürməsi, eləcə də ironik köçürmələrin bu kontekstdə mühüm rolu vardır. Leksik vahidlərə belə yanaşma ənənəvi dilçilikdəkindən fərqlidir; fərq onların funksional miqyasının genişliyində və mətnin təşkilindəki rolundan ibarətdir. Mətnin ritorik strukturunun bu aspektdə tədqiqi dilin leksik vahidlərinin mətn kontekstindəki funksional xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından çox aktualdır.

İngilis dilindəki bədii mətnlərin ritorik strukturunda bağlayıcılar, bağlayıcı sözlər, ədatlar, modal sözlər, əvəzliliklər, artıklar, zərflər, ədatlar və digər bu kimi qrammatik vahidlər mühüm əlaqələndirmə funksiyasına malikdir. Həmçinin, bəzi məcaz dili elementləri (metafor, metonimiya, meyozis, hiperbola və s.) də eyni funksiya yerinə yetirir. Dissertasiya mövzusu üzrə aparılan elmi-tədqiqat işinin aktuallaşdıran

cəhətlərdən biri də həmin funksiyaların ritorik struktur kontekstində səciyyəvi əlamətlərini üzə çıxarmaqdan ibarətdir.

Ən nəhayət, dissertasiya mövzusu üzrə aparılan tədqiqat işinin aktuallığı bir də onunla şərtlənir ki, o, mətnə informasiyanın təşkilinin linqvistik bazasını müəyyənləşdirir.

XX əsrin sonlarına qədər mətn dilçiliyinin bir sıra xüsusiyyətləri öyrənilmişdi, ən əsası mətnin dilçilik nöqtəyindən nəzərdən statusu müəyyənləşmişdi. Yeni-elmi texnologiya zamana görə bir sıra sahələrdə dilçiliklə əməkdaşlıq etməyi zəruri hal kimi qəbul edirdi. Qeyd olunan zəruri məsələlər içərisində mətnə əlaqələnmə sistemi, onun iyerarxiyası və iyerarxiya seqmentləri barədə nəzəri və təcrübi biliklərin zənginləşməsi və onun kompüter texnologiyası ilə uzlaşdırılması nəzəri dilçilikdə bir tələb olaraq çıxış yolları axtarmağı zəruri edirdi.

Problemin işlənmə dərəcəsinə gəldikdə, mətnin ritorik strukturu probleminin meydana gəlməsi mətnə linqvistik yanaşmanın inkişafının məntiqi nəticəsinin təzahürü kimi qəbul oluna bilər. Amerika dilçiləri U.Mann və S.Tompsona qədər bu problem konseptual şəkildə öyrənilməmişdi. Ona görə bu problemin öyrənilməsi tarixini həmin dilçilərlə başlamağı qəbul edirik. Digər tərəfdən, mətnin ritorik struktur nəzəriyyəsinin kamilləşməsi də onların adları ilə bağlıdır. Həmin nəzəriyyənin inkişafının ikinci dövrü M.Taboada, C.Harlin, Aşer, Laskarades və onların müasirlərinin fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Nəticə olaraq bu problem dilçiliyin yeni tədqiqat istiqamətlərini ortaya çıxartdı. XX əsrin 80-ci illərində U.Mann və S.Tompsonun ritorik struktur nəzəriyyəsi meydana gəlməklə, eləcə də dilçilikdə və kompüter dilçiliyindəki boşluğu doldurdu. O vaxta qədər Avropa dilçiliyində U.Mann və S.Tompsona qədər mətnin ritorik strukturu problemi bu qədər konseptuallaşmamışdı. U.Mann və S.Tompsonun böyük xidmətləri ondan ibarət idi ki, mətnin ritorik strukturu nəzəriyyəsini kompüter texnologiyasına yaxınlaşdırdı və M.Taboada və digərlərinin simasında həmin nəzəriyyənin kompüter mətnlərinə tətbiqi yolları işləndi. Bu prosesdə mətnin ritorik struktur nəzəriyyəsinin inkişafının ikinci dövrü reallaşdı. Beləliklə, mətnin ritorik struktur nəzəriyyəsi dilçilikdə mövcud olan boşluğu doldurdu.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı ingilisdilli bədii mətnlərdir. Həmin bədii mətnlər Britaniya ingiliscəsini əhatə edir.

Dissertasiya mövzusu üzrə aparılan tədqiqatın predmetini ingilisdilli bədii mətnlərin ritorik strukturunun təhlilindən əldə edilən nəticələrin ümumiləşdirilərək sistemləşdirilməsi təşkil edir. Bu kontekstdə bədii mətnin strukturlarının nəzəri məsələləri, bədii mətnə ritorik struktur kontekstində yanaşma, bədii mətnin ritorik strukturunda qrammatik vahidlərin rolu və bədii mətnin ritorik strukturunda köçürmələrin rolu kimi məsələlər araşdırılır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi ingilisdilli bədii mətnin ritorik strukturunu tədqiq etmək və onun əsas xüsusiyyətlərini aşkar etməkdən ibarətdir. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulub:

- Dilçilikdə mətn nəzəriyyəsinin inkişafı istiqamətlərinə aydınlıq gətirmək;
- Müxtəlif elm sahələrində mətnə yanaşma aspektlərini müəyyənləşdirib onların səciyyəvi cəhətlərini izah etmək;
- Mətnin ritorik struktur nəzəriyyəsinə aydınlıq gətirmək;
- Ritorik struktur nəzəriyyəsinin inkişafının yeni aspektinə (kompüter mətnlərinin təşkilinə) ümumi təhlil vermək;
- Mətnin koherentliyinin və koheziasının mətnin ritorik strukturundakı rolunu müəyyənləşdirmək;
- İngilis dilində qrammatik vahidlərin (bağlayıcı, bağlayıcı sözlər, ədatlar, modal sözlər, bağlayıcılaşmış zərflər) mətnin ritorik strukturundakı funksional xüsusiyyətlərini təhlil etmək;
- Köçürmələrin (referensial, metaforik, metonimik, hiperbolik, meyozis köçürmələrin, eləcə də ironiyanın) mətnin ritorik strukturundakı roluna aydınlıq gətirməkdir.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işi yerinə yetirilərkən kontekstual təhlil, diskurs təhlili və təsviri metodlardan istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Mətnin ritorik strukturu mətnin təşkilinin yeni aspektidir;
- Mətnin ritorik strukturu nəzəriyyəsi yeni istiqamətlərdə inkişafa açıqdır;

– Mətnin ritorik strukturunda dil vahidlərinin funksiyası qrammatik funksiyalardan fərqlidir;

– Mətnin ritorik strukturunda dil vahidlərinin funksional fəallığı qrammatik fəallığından geri qalmır və onlar mətn kontekstində üzvi əlaqələnməyə malikdirlər;

– Mətnin ritorik strukturu mətndə iştirak edən bütün dil vahidlərini əhatə edir;

– Mətnin ritorik strukturu özündə mətn iyerarxiyasını əks etdirir;

– Mətnin ritorik struktur nəzəriyyəsi bütün üslublara aid mətnləri əhatə edir;

– Mətnin ritorik struktur nəzəriyyəsi mətnin xüsusi növ əlaqələnmə mexanizmini və prinsiplərini əhatə edir;

– Mətnin ritorik struktur nəzəriyyəsi mətndə verilən informasiyanın təşkilinin optimal yollarını müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynayır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İlk dəfədir ki, Azərbaycan dilçiliyində İngilisdilli bədii mətnlərin ritorik strukturu tədqiq olunur. Bu kontekstdə ritorik struktur nəzəriyyəsinin mərhələli inkişafı və onların əsas xüsusiyyətləri, mətnin koherentliyinin və koheziyasının ritorik strukturda yeri, eləcə də dilin köməkçi vahidlərinin-bağlayıcıların, bağlayıcı sözlərin, bağlayıcılaşmış zərflərin və modal sözlərin mətnin ritorik strukturunda əlaqələndirici funksiyası ilk dəfədir ki, bu aspektdə tədqiq olunur. Bununla əlaqədar tanınmış ingilis yazıçılarının bədii əsərləri üzrə faktik materiallar seçilmiş və onlar nəzəri cəhətdən tədqiq olunmuşdur. Habelə köçürmələrin referensial, metaforik, metonimik, hiperbolik, meyozis və ironik növləri ilk dəfədir ki, Azərbaycan dilçiliyində ingilisdilli bədii mətnlər üzrə tədqiq olunur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya mövzusu üzrə aparılan elmi tədqiqat işi mühüm elmi-nəzəri əhəmiyyətə malikdir. İlk dəfədir ki, Azərbaycan dilçiliyində ingilisdilli mətnin ritorik strukturu belə sistemli şəkildə tədqiq olunur. Aparılan tədqiqin elmi əhəmiyyəti təkcə Azərbaycan dilçiliyi üçün deyil, ümumən, nəzəri dilçilikdə mətn nəzəriyyəsinin inkişafına yeni perspektivlər açır. Digər tərəfdən, nəzəri dilçilikdə nisbətən az

öyrənilən mətnin ritorik strukturu barədəki fikirlər aparılan elmi tədqiqatın nəticələri ilə ciddi şəkildə zənginləşdirilir. İlk dəfədir ki, mətnin ritorik strukturu nəzəriyyəsinin inkişafı iki mərhələyə bölünür və mərhələlər arasında əlaqələnmə nəzəri cəhətdən əsaslandırılır.

Dissertasiya mövzusu üzrə aparılan elmi tədqiqat işinin mühüm praktik əhəmiyyəti vardır. Xüsusilə:

- doktorant və magistrant səviyyəsində tədqiqat işi tədris materialı kimi istifadə oluna bilər;
- aparılan tədqiqat işinin nəticələri kompüter mətnlərinin təşkili zamanı öz faydasını verə bilər;
- mətn dilçiliyi, tətbiqi dilçilik fənlərinə aid dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər;
- ingilis dilindən Azərbaycan dilinə bədii tərcümələr zamanı dissertasiya mövzusu üzrə aparılan tədqiqat işlərinin nəticələrindən istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas nəticələri barədə Respublika və Beynəlxalq elmi-praktiki konfranslarda məruzələr edilmişdir. Tədqiqatın materialları və nəticələri ölkəmizdə və xaricdə çap olunmuş elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 4 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 6 səhifə (10 907 işarə), I fəsil 94 səhifə (181 951 işarə), II fəsil 49 səhifə (93 235 işarə), III fəsil 26 səhifə (49 239 işarə), IV fəsil 34 səhifə (62 632 işarə), Nəticə hissəsi 8 səhifə (15 303 işarə) olmaqla, dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 413 266 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, tədqiqat metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, araşdırmanın aprobasiyası və quruluşu haqqında elmi məlumat diqqətə çatdırılır.

Dissertasiyanın **I fəsl** **“Bədii mətnin strukturlarının nəzəri məsələləri”** adlanır və bu problem altı yarımbaşlıqda öyrənilir. Birinci yarımbaşlıqda **“Mətn nəzəriyyəsinin formalaşması tarixi”** araşdırılır.

Mətn nəzəriyyəsinin meydana çıxmasında ritorika və filologiya elmlərinin müstəsna rolu vardır. Mətn haqqında linqvistik nəzəriyyə XX əsrin 50-60-cı illərindən etibarən meydana gəlsə də, onun tarixi Qədim Yunan məktəblərinə gedib çıxır. O vaxtdan bəri mətn haqqında müxtəlif münasibətlərlə deyilən fikirlər XX əsrdə mətn nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi ilə nəticələndi.

XX əsrin əvvəlləri ritorikanın tənəzzülü mətn nəzəriyyəsinin formalaşmasını ləngitdi; bu vaxt mətn ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilmədi. Sonradan ritorikanın filoloji elmə çevrilməsi nəticəsində mətnə yanaşma konsepsiyaları meydana gəldi.

Müasir dövrdə mətnin tədqiqinin linqvistik aspektləri aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

1. Mətnin sistem kimi tədqiqi;
2. Mətnin struktur vahidlərinin öyrənilməsi;
3. Mətnin tipoloji aspektdə tədqiqi;
4. Mətnin xüsusi kateqoriyalarının tədqiqi¹.

Yuxarıda qeyd olunan istiqamətlər və onlardan alınan nəticələr bundan ibarətdir ki, mətn çoxtərəflidir, işarəvi xarakter daşıyır və müvafiq sistemə malikdir.

---

¹ Lakoff, G. The contemporary theory of metaphor // Metaphor and thought / Ed. By A. Ortony. – Cambridge, – 1993. – 245 p.

Mətn nəzəriyyəsinin inkişafında İ.R.Qalperinin böyük xidmətləri vardır. Onun mətn sahəsindəki tədqiqatları aşağıdakı aspektləri əhatə edir:

1. Mətnin məzmun və struktur quruluşu; praqmatika və sintaqmatika;
2. Mətnlərin tipləri;
3. Mətnin törəməsi, qurulması və anlanılması;
4. Mətn mədəniyyətin bir komponenti kimi, mədəniyyətlərarası kommunikasiya vasitəsi kimi;
5. Mətn psixolinqvistik fenomen kimi.

Yuxarıda qeyd olunan istiqamətlər içərisində mətnin kommunikativ, informativ və koqnitiv aspekti daha prioritet məsələdir.

Mətn nəzəriyyəsinin inkişafında Avropadakı dilçilik məktəblərinin xidməti böyükdür və onları belə ümumiləşdirmək olar: Mətn nəzəriyyəsinin inkişafında Paris dilçilik dərnəyi (K.Qauzenblad, P.Sqqal, X.İzenberq), Fransız dilçilik məktəbi (Ş.Balli, E.Benvenist, R.Bart, Y.Kristeva, P.Seryo, M.Peşyo), Alman dilçilik məktəbi (Y.Koşeriu, X.Vaynrix, P.Xartman, İ.Bellert, R.Xarverq, V.Dressler), Rus dilçilik məktəbi (V.V.Vinaqradov, İ.İ.Meşşaninov, L.V.Şerba, B.M.Jirmunskiy və b).²

Həmin məktəbləri maraqlandıran məsələlərdən biri mətn və onun əlaqəliliyi problemdir.

Birinci fəslin ikinci yarımbaşlığı **“Mətnin verballaşması şəraiti”** adlanır. Burada mətnlə bağlı bir sıra anlayışların geniş təhlili verilir və xüsusi olaraq qeyd olunur ki, lingvistik iyerarxiyada dil vahidlərini öyrənmək üçün struktur təhlil metodundan istifadə mühüm rol oynayır.

Praqa dilçilik məktəbində ingilis və slavyan dillərinin üslubiyyəti, semantikasını və praqmatikasını ilə bağlı aparılan tədqiqat işləri onu yeni inkişaf mərhələsinə gətirib çıxartdı.

Diskurs təhlilinin iki aspekti var. Biri nitqin strukturuna diqqət yetirir, digəri isə morfoloji və sintaktik vahidlərin və vasitələrin funksiyalarını həll etmək üçün əsas amil kimi diskursu araşdırır. Məsələn, bağlayıcılar, zərflər, söz sırası danışıq strategiyaları ilə izah edilə bilər.

---

² <http://kursak.net/ponimanie-teksta-v-sovremennoj-lingvistike/>

Birinci fəslin üçüncü yarımbaşlığı *“Bədi mətnin koheziası və koherentliyi”* adlanır və koheziası və koherentliyin əsas xüsusiyyətləri tədqiqatə cəlb olunur. Qeyd edək ki, mətn nəzəriyyəsində mətni bütövləşməni (informasiya bütövlüyünü) təmin edən əsas iki kateqoriyadan – koheziası və koherentlikdən bəhs olunur. Koheziası termini elmi dövriyyəyə Qərb dilçiliyindən gəlmişdir. Koheziasıya mətnin formal-qrammatik təhlili də demək olar. Koheziası mətnin daxili leksik-qrammatik bağlılığını təmin edir. Bu vaxt mətni təşkil edən bütün elementlər bir-biri ilə sıx bağlanaraq adresantın kommunikativ məqsədini dəqiqliyi ilə ifadə etməyə imkan verir. Beləliklə, koheziası mətnin daxili əlaqəliliyidir. Koherentlik isə, xarici əlaqələnmədir.

M.A.K.Həliday və R.Həsənin “İngilis dilində koheziası” adlı əsərində koheziasının ingilis dilində sistemli təhlili verilmişdir.

Akad. K.M.Abdullayev bununla əlaqədar yazır:

“Mətnin koheziası, yəni komponentlərinin mətndaxili əlaqələrinin cəmi bir sıra faktorların köməyi ilə reallaşır. Praktik olaraq dilin istənilən səviyyəsi koheziası üçün nə isə verir və bu vasitələrin arasında iki ən ümumiləşdirici vasitələr qrupunu ayırmaq lazımdır. Bunlardan biri komponentlərin məna əlaqəsi, o biri komponentlərin struktur əlaqəsidir. Hər iki əlaqə tipini “sintaktik” adı altında birləşdirmək mümkündür. Bu əlaqələr sintaktik qəbildəndirlər. Amma bu tipli sintaktik əlaqələrdən başqa da mətndə komponentlərin bir-biri ilə bağlandığı əlaqə üsulları vardır. Belə bir əlaqə üsulu kimi məntiqi-sintaktik üsulu ayırmaq olar”³.

Koheziası mətnə aid digər kateqoriyalardan fərqlənir⁴. Mətn nəzəriyyəsində koheziası və koherentliklə yanaşı, kontinium, inteqrasiya, bütövlük terminlərindən də istifadə olunur. Onların koheziası ilə nisbətdə fərqləri vardır.

---

³ Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər dərəcə vəsaiti / K.M.Abdullayev [və b.]; elmi red. K.M.Abdullayev, M.M.Musayev, Ş.Q.Hüseynov; rəyçilər T.İ.Naciyev [və b.]; Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – s.136

⁴ Гальперин, И.Р. Интеграция и завершенность текста // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз., 1980. – №6. – С. 512

Koherentlik mətn dilçiliyinin əsas kateqoriyalarından biridir. O, dilçilikdə mətnin elementləri arasında məntiqi-semantik, praqmatik və üslubi əlaqələnməyə əsaslanan qarşılıqlı əlaqələnmə formasıdır. Ona dilçilikdə bəzən mətnin bütövlüyü, tamlığı, integrasiyası da deyirlər. Bu cür əlaqələnmə formasının meydana gəlməsində sintaktik vasitələr, eləcə də deyktiklər, anafirik və kataforik üsullar ayrıca rol oynayır⁵. Mətn o zaman koherentlik qazanır ki, müəllif mətni qurarkən fon biliyindən bütöv şəkildə istifadə edir. Koherentlik geniş kateqoriyadır, o, mətnin semantik-praqmatik və funksional tərəfini öyrənir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, koherentlik mətndə üç tərkib hissədə özünü göstərir: 1. Məna; 2. Praqmatika; 3. Üslubi-funksional.

Birinci fəslin dördüncü yarımbaşlığı **“Bədii mətnin kommunikativ və semantik strukturu”** adlanır və aşağıdakı məsələləri əhatə edir.

Mətnin informativliyi deyəndə müəllifin qarşıya qoyduğu ideyanın dinləyən tərəfə çatdırılması xüsusiyyətləri və hansısa məlumatın mənbəyi, informasiya vahidlərinin cəmi nəzərdə tutulur. Dil vahidinin informativlik baxımından reallaşdığı şəraitlə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Müəllif informativliyin yalnız mikromətnə aid olduğunu göstərir.

Mətnin məzmunundan danışarkən iki məsələyə də diqqət vermək lazım gəlir: məsələnin subyektiv və obyektiv tərəfi. Birinci tərəf mətni ötürənlə qəbuledən arasındakı münasibətləri bildirirsə, ikinci tərəf nədən bəhs olunduğunu göstərir. Mətndə onların ikisi də bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir.

Müəllifin intellektual səviyyəsindən asılı olaraq sadalanan əlamətlərin mətndə verilmə tərzini və səviyyəsi fərqli ola bilər. Eləcə də mətni qəbul edən də fərdi-subyektiv keyfiyyətlərə malik olur. Qəbuledici tərəfindən informasiyanın dərk olunması onun həyati təcrübəsindən, fon biliyindən, dil vərdişlərindən, situasiyadan asılı ola bilər.

Mətndə informativlik səviyyəsi-zənginliyi müxtəlif ola bilər; mətnin zənginliyi onun keyfiyyətinin göstəricisidir. Bu kontekstdə

---

⁵ Ru.wikipedia.org>wiki>когерентность

zənginlik nisbi anlayışdır, onun məğzində oxucuya verilən informasiyanın məzmunca yeniliyi, eləcə də müəllifin ideyalarının dəyərləndirici xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur. Bunlara nəzərən mətnin informativlik ölçüsü arta və ya azala bilər.

Mətn insanlar arasında kommunikativ funksiya yerinə yetirir. Bu vaxt dilin bütün səviyyə vahidləri iyerarxişəkildə bir-biri ilə məqsədyönlü şəkildə birləşərək mətnin formalaşmasına şərait yaradır. İ.R.Qalperin mətnin informativliyini onun ən əsas əlamətlərindən sayaraq qeyd edir ki, bu əlamət nə mətnin bir hissəsinə, nə də bir cümləsinə aid ola bilər. O, informasiyanın iki tipini müəyyənləşdirir: məzmun-faktual informasiya və məzmun konseptual informasiya⁶.

Faktual informasiya bizi əhatə edən aləm haqqındakı proseslər, baş verən hadisələr barədəki informasiyalardır. O, mətnədə eksplisitləşir. Məzmun konseptual informasiya isə fərdi müəllif informasiyasını nəzərdə tutur. Buraya elmi-tədqiqatlar və onun nəticələri aiddir⁷.

Mətnin mental strukturu. Mental struktur daxili nitqin semantikasına daxildir və onun dörd komponenti vardır; danışan, dinləyən, nitq obyektı və formalaşan mətn dil simvolu kimi.

Mətnin koqnitiv strukturu. Təfəkkür real həyata və ya insanın yaradıcı təxəyyülü tərəfindən yaradılmış reallıqlara əsaslanır. İnsan şüurunda aparılan əməliyyatlar bir-biri ilə əlaqədə olan predmetlərin obrazlarıdır. Təfəkkürün bu predmet strukturu propozisiya adlanır. Daxili nitqdə əgər nitq formalaşarkən propozisiyalar əsas rol oynayırsa, xarici nitqdə onların ifadəsi dilin leksik vasitələri ilə adlandırılır. Təfəkkürümüzdə denotatlararası münasibətlərin iki forması vardır: sadə və mürəkkəb.

Bir çox tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, mətnin semantik sahəsi onun denotativ səviyyəsinin təşkili ilə bağlıdır.

Əslində bu termin semantik sintaksisdən götürülmüşdür. Onun əsas vahidi situasiyadır, onu linqvistik dildə propozisiya adlandırırlar. Onun da makro və mikro səviyyələri vardır. Y.V. Qolovina yazır:

---

⁶ Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. / И.Р.Гальперин. – Москва: Наука, – 1981. – с.27

⁷ Yəni orada, – s.85

*“Mətnin semantik strukturu denotativ və konseptual strukturun qarşılıqlı əlaqəsi əsasında formalaşır”*⁸.

Birinci fəslin beşinci yarımbaşlığı **“Bədii mətnin məntiqi və semiotik strukturu”** adlanır. Bu yarımbaşlıqda göstərilir ki, məntiqi strukturu mətnin skeleti adlandırmaq olar, informasiya hansısa sintaktik struktura salınarkən o skeletə əsaslanır. Biz mətni qurarkən məntiqi blokları düzgün müəyyənləşdiririk; onları bir-birindən fərqləndiririk. Bu, mətnin məntiqi qurulmasına verilən tələblərdən biridir⁹. Bu vaxt cümlələrin məntiqi ardıcılığı mətnin informasiya bütövlüyünün əsası kimi ortaya çıxır. Məlumdur ki, cümlələr mətndən kənarında hansısa bir hökmü bildirsə də, mətndəki qədər konkretliyə və müəyyənliyə malik olmur; o, yalnız mətndə konkretlik qazanır. Onların veriləcək informasiya kontekstində ardıcıl düzümü informasiya hüdudunda birinin digərini doğurması, davamı kimi mövcud olur. Yəni cümlələr mətndə bir semantika, məntiq əsasında birləşir və davam edir. Misala müraciət edək:

*“There was no cast net and the boy remembered when they had sold it. But they went through this fiction every day. There was no pot of yellow rice and fish and the boy knew this too”*¹⁰.

Mətndə qocanın çoxdan balıq torunu satmasını oğlan yadına salır, onun ardınca onların qoca ilə birlikdə özlərini sanki torları var imiş kimi göstərməsi, sonra isə üzəri balıqla örtülmüş sarı düyü daşmasının olduğu mis qabın yoxluğu verilir. Göründüyü kimi, burada fikir bir-birinin ardınca elə düzülüb ki, onlardan hansısa birinin yerini dəyişmək və ya çıxartmaq qeyri-mümkündür. Hər cümlə öz ardınca digərinin səbəbidir və ya onun üçün fikri bazadır. Cümlələr arasındakı bu məntiqi bağlılıq onların bütövlüyünü təmin edir; beləliklə, informasiyanın məzmun tamlığı təmin olunur.

---

⁸ Головина, Е.В., Щербакова, М.В. Семантическая организация текста // Молодой ученый. – 2017. – №14. – с. 708-710

⁹ Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər dərs vəsaiti / K.M.Abdullayev [və b.]; elmi red. K.M.Abdullayev, M.M.Musayev, Ş.Q.Hüseynov; rəyçilər T.İ.Hacıyev [və b.]; Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – s.209

¹⁰ Hemingway, E. The Old Man and The Sea. Charles Scribner's sons, – 1952. – 127 p.

Mətn daxilində cümlələrin xüsusi əlaqələnmə mexanizmi vardır, sonrakı cümlə əvvəlki ilə məntiqi bağlılığa malikdir. Mətn də cümlə kimidir, onların tərkib hissələrinin məntiqi bağlantısı da oxşardır. Ona görə də bəzən belə bir fikirlə də tez-tez rastlaşılır ki, mətn genişləndirilmiş cümlədir. Cümlənin məntiqi strukturunda belə bir prinsip var: Hansısa əlamət bu subyektə aiddir. Bu prinsip əslində cümlədə verilən hökmün, mətndə verilən informasiyanın əsasında dayanır.

Mürəkkəb sintaktik bütövlərin məntiqi təşkilində ümumidən xüsusiyyə və xüsusidən ümumiyyə prinsipi əsas prinsipdir. Ümumidən xüsusiyyə prinsipinə görə, veriləcək informasiyanın ümumi məzmunu verilir, sonrakı cümlələrdə həmin informasiyanın təfərrüatı verilir. *“Müasir Azərbaycan dilinə aid faktlar göstərir ki, tekstemanın ümumiləşdirici cümləsi təkcə subyekt və obyektə tamamlanmış o, həm də obyekt və subyektlərin bağlı əlamətləri də bağlı olur. Bu tipli mətnlərdə obyekt və ya subyekt ümumiləşdirici cümlələrdə iştirak etsələr də, onlarla bağlı əlamət onları üstələyir və mətnə tədricən ümumidən xüsusiyyə doğru inkişafda açılmağa məruz qalır”¹¹. Məsələn:*

“They sat on the Terrace and many of the fishermen made fun of the old man and he was not angry. Others, of the older fishermen, looked at him and were sad. But they did not show it and they spoke politely about the current and the depths they had drifted their lines at and the steady good weather and of what they had seen. The successful fishermen of that day were already in and had butchered their marlin out and carried them laid full length across two planks, with two men staggering at the end of each plank, to the fish house where they waited for the ice truck to carry them to the market in Havana”¹².

---

¹¹ Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər dərəcə vəsaiti / K.M.Abdullayev [və b.]; elmi red. K.M.Abdullayev, M.M.Musayev, Ş.Q.Hüseynov; rəyçilər T.İ.Hacıyev [və b.]; Azərb. Respub. Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – s.206

¹² Hemingway, E. The Old Man and The Sea. Charles Scribner's sons, – 1952. – 127 p.

Verilən misalda balıqçıların Terrasda oturmağı və onların Qoca balıqçıya gülməyi və bundan onun inciməməyi mikromətdə veriləcək informasiyanın ümumi şəkildə məzmununu təşkil edir. Ondan sonrakı cümlələrdə onların Qoca balıqçıya baxmağı ona yazığı gəlməyi ancaq bürüzə vermədikləri, eləcə də dənizdə axın haqqında söhbətlər, qırmağı nə qədər dərinliyə atmaları, havanı necə gözləmələri, təcrübəli balıqçıların bu gün artıq balıq tutub onu doğrayıb Havana bazarına aparılmaq üçün buz maşınını gözlədikləri və s. söhbətlər öz əksini tapır. Deməli, birinci cümlənin açıqlaması sonrakı cümlələrdə baş verir.

Digər məntiqi struktur xüsusidən ümumiyyə doğru prinsipi üzrə qurulur. Bu tipli misallarda informasiyanı təşkil edən cümlələrə sondakı ümumiləşdirici cümlə ilə son verilir. *“Konkret məzmandan abstrakt məzmunə doğru inkişaf “xüsusidən ümumiyyə” prinsipinə əsaslanır, başqa sözlə başlanğıc hissədəki semantik konkretlik tekstəmanın sonunda semantik ümumiyyə məruz qalır”*¹³. Misala müraciət edək:

*“He did not remember when he had first started to talk aloud when he was by himself. He had sung when he was by himself in the old days and he had sung at night sometimes when he was alone steering on his watch in the smacks or in the turtle boats. He had probably started to talk aloud, when alone, when the boy had left. But he did not remember. When he and the boy fished together they usually spoke only when it was necessary. They talked at night or when they were storm-bound by bad weather. It was considered a virtue not to talk unnecessarily at sea and the old man had always considered it so and respected it. But now he said his thoughts aloud many times since there was no one that they could annoy”*¹⁴.

Bu misalda Qocanın ilk dəfə nə vaxtdan təklikdə özüylə danışması, ona nə vaxtdan adət elədiyini xatırlamaması, təklikdə

---

¹³ Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər dərs vəsaiti / K.M.Abdullayev [və b.]; elmi red. K.M.Abdullayev, M.M.Musayev, Ş.Q.Hüseynov; rəyçilər T.İ.Hacıyev [və b.]; Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – s.209

¹⁴ Hemingway, E. The Old Man and The Sea. Charles Scribner's sons, – 1952. – 127 p.

oxuması, çanaqlı bağa ovlayarkən və ya yelkənli gəmilərdə gecə növbəsində olarkən oxuması, onun oğlan gedəndən sonra tək qaldığından oxuması və artıq bunları xatırlamaması və s. məlumatlar verilir. Sondakı cümlədə isə o, artıq öz fikirlərini səsli şəkildə deyirdi ki, təkliyi ilə heç kəsi incitməyib. Bu cümlə ümumiləşdirici cümlədir; informasiyanın məntiqi də onun üzərində cəmləşmişdir.

Makromətn səviyyəsində də bu prinsip gözlənilir. Hətta böyük həcmli mikromətnlərdə başlanğıc cümlə ümumidən xüsusiyyə prinsipini nümayiş etdirə bilər. Yaxud bütöv mətn xüsusidən ümumiyyə prinsipi əsasında qurula bilər.

Kommunikasiya nəzəriyyəsinin inkişafı XX əsrin II yarısında mətnlə bağlı yeni problemlər meydana çıxardı¹⁵. Mətnə dilçilik elminin son nailiyyətləri nöqtəyi-nəzərindən yanaşma ona yeni yanaşmanı şərtləndirirdi ki, onun da əsasında mətnə semiotik sistem kimi baxılması dayanırdı. Elm aləmində bu konsepsiya əvvəlcə birmənalı qarşılansa da, bu sahədəki elmi tədqiqatlar dərinləşdikcə, genişləndikcə bu konsepsiyanın tərəfdarları çox sanballı elmi tədqiqatlar ortaya qoydular və müasir dövrdə həmin konsepsiya sözün tam mənasında elmi təsdiqini tapdı.

Y.V.Lotman yazırdı ki, mətn anlayışı xüsusi semiotik mənada işlənir və o, təkcə təbii dillə məlumat ötürülməsində tətbiq olunmur, istənilən mətni bütövə aid edilir – məsələn, adət-ənənələr, təsviri incəsənət və musiqi əsəri və musiqi pyesləri və s.¹⁶

Onun müəyyənləşdirdiyinə görə, mətn linqvistik anlamdan əlavə, mədəniyyətin bazis vahidi, onun ilkin elementidir. Ancaq bu halda mədəniyyət mətnlərin dəyəri kimi qəbul edilə bilər. Bunu nəzərə alaraq Y.V.Lotman yazırdı ki, istənilən işarə strukturu semiotik baxımdan mətn kimi qəbul edilə bilər, o halda ki, o, bütöv mənaya və tam funksiyaya malik olsun¹⁷. Çünki semiotika hansısa bir mənayı deyil, *bütöv* mənayı nəzərdə tutur. Mətnin bütövlüyü

---

¹⁵ Мамедов, А.Й. Эксплицитные средства выражения причинно-следственных отношений в английском тексте //– Bakı, Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər, – 2004. №2, – s.388-392

¹⁶ Лотман, Ю.М. Семиосфера. / Ю.М.Лотман. – СПб: Искусство, – 2000. – 508 с. articlekz.com/article/12371

¹⁷ <https://doc.org/10.1075/nlp.1.06.red>

kommunikativ məkanda daxili və xarici bütövlüyün vəhdəti kimi mövcud olur.

İnformasiya ötürümü zamanı verbal və qeyri-verbal işarələrin sintezindən istifadə olunur. Bunlar semiotik baxımdan mürəkkəbləşdirilmiş mətnlər adlandırılır.

Mətn ilə işarə bir-biri ilə nə qədər üzvü şəkildə bağlı olsalar da, yenə də fərqlənir.

Göründüyü kimi, L.Yelmislev semiotik kontiniumun dörd mərhələsini bu kontekstdə fərqləndirir. Birinci mərhələ müəllif fikrinin ilkin mərhələsini – dərin strukturu, ikinci mərhələ üst strukturu-mətnin material formasını tapacağı, mətn yaradacaq işarələri, üçüncü mərhələ mətnin işarəsi, material daşıyıcısı, dördüncü mərhələ isə kodlardır. Buradan belə məntiqi nəticəyə gəlmək olur ki, mətn ayrıca işarədir və ya kommunikantın fikirlərini bütöv şəkildə ifadə edən işarə və ya işarələrin məqsədyönlü düzülüşüdür və o, dərin struktura malikdir. İşarə isə fikrin yalnız üst qatına malik olan kod işarələridir¹⁸.

Bildiyimiz kimi, semiotika üç tərkib hissədən ibarətdir: semantika, sintaktika və praqmatika. Semantika işarənin bildirdiyi predmeti və işarənin onun mənasına olan münasibətini əhatə edir. Sintaktika isə işarələrin birləşmə xüsusiyyətlərini öyrənir. Praqmatika isə işarə-insan (kommunikant və resipient) münasibətlərini öyrənir

Mətnə semiotik yanaşmanın təzahürü kimi, mürəkkəb sintaktik bütövlərə, eləcə də makromətnə informasiyanın linqvistik işarəsi kimi yanaşmaq lazım gəlir. Faktə müraciət edək: *“He was an old man who fished alone in a skiff in the Gulf Stream and he had gone eighty-four days now without taking a fish. In the first forty days a boy had been with him. But after forty days without a fish the boy’s parents had told him that the old man was now definitely and finally salao, which is the worst form of unlucky, and the boy had gone at their orders in another boat which caught three good fish the first week. It made the boy sad to see the old man come in each day with his skiff empty and he always went down to help him carry either the coiled lines or the gaff and harpoon and the sail that was furled*

---

¹⁸ lektsii.org>6-69822.html

around the mast. The sail was patched with flour sacks and, furled, it looked like the flag of permanent defeat”¹⁹.

E.Heminqey bu mikromətnədə dil işarələrinin köməyi ilə qoca dənizçi haqqında bitkin və dəqiq informasiya verir; həmin informasiya mikromətnin semantikasını təşkil edir. Mikromətn bir informasiyanın işarəsidir. Bu mənada, mətnə semiotik yanaşmanın əsasında informasiya daşıyıcısı kimi mətnin işarəvi xüsusiyyəti dayanır.

Mətnin semiotikası XX əsrdə R.Yakobson, E.Benvenist, U.Eko, R.Bart, Y.M.Lotman, Y.Stepanov və başqaları tərəfindən öyrənilmişdir. Onlar mətnə semiotikanın əsas anlayışlarından biri kimi baxmışlar. Onların fikrincə, mətn formal və semantik cəhətcə bağlılığa və bütövlüyə malik işarələrin cəmidir.

Birinci fəslin altıncı yarımbaşlığı **“Bədii mətnin təhkiyə strukturu”** adlanır. Bu yarımbaşlıqda mətnin təhkiyə strukturu araşdırılır. Mütəxəssislər bunu elmdə ikinci koqnitiv çevriliş kimi də qiymətləndirirlər; həmin çevriliş nəticəsində əsas diqqəti sözə və cümləyə deyil, diskursa, təhkiyəyə yönəldirdilər. Tarixi təhkiyəçiliklə məşğul olan nəzəriyyəçilərin fikrincə, dil sosial, siyasi, psixoloji və mədəni problemlərə aid bilik və düşüncələrin ifadəsi üçün prinsipial şərait yaradır. Dilçilik əsas tədqiqat obyektini kimi bu kontekstdə ritorikaya geniş yer verir. Problemə belə baxış dil vahidlərinin situativ-funksional mənaları ilə bağlı bir çox məsələlərə aydınlıq gətirir. R.Bart qeyd edir ki, bədii mətn təhlil oluna bilən özünəməxsus struktura malikdir²⁰. Təhkiyəçilik təkcə dilçiliyin tədqiqat obyektini deyil, o, həm də ədəbiyyatşünaslıqda da öyrənilir. Təhkiyə dilinin öyrənilməsi mətnin öyrənilməsi sahəsində də çox perspektivlidir. Linqvistik kateqoriya kimi təhkiyə deyəndə aşağıdakılar xüsusi olaraq nəzərə alınmalıdır:

1. Diskursda danışan və dinləyən arasında yaranan iki kommunikativ strukturun fərqləndirilməsi;

2. Təhkiyəçi və oxucu arasında meydana çıxan birinci və ikinci eqosentrik dil elementlərinin şərh rejimi və təhkiyə növünün

---

¹⁹ Hemingway, E. The Old Man and The Sea. Charles Scribner's sons, – 1952. – 127 p.

²⁰ Барт, Р. Текстовый анализ. Изб. работы: Семиотика: Поэтика. / Р.Барт. – М., – 2016, s.312-334

müəyyənləşdirilməsi²¹.

Dilçilikdə hekayəçiliklə təhkiyəçiliyi (narratologiyayı) fərqləndirirlər; hekayəçilik təhkiyəçilik demək deyil. Təhkiyəçilik subyektiv xüsusiyyətə malikdir; subyektin emosiya və hissləri, dəyərləndirməsi hakim mövqeyə malik olur. Hekayəçilik isə kommunikasiya üsuludur, faktik informasiyanın ötürülməsi və qəbul edilməsi üsuludur.

Təhkiyənin nəqlçilikdən fərqi onun dəyərləndirmə xüsusiyyətinə malik olmasındadır. Məsələn:

Təhkiyənin strukturu müxtəlifdir, onun strukturu stabil deyil, öz fərdi mənasına görə situasiyadan asılı olaraq müvafiq təhkiyə strukturu qazanır. O, müəllifdən başlayaraq dinləyiciyə və ya oxucuya qədərki zəncirvari interpretasiya zəncirini əhatə edir

İngilis dilində təhkiyə dilinin zamana görə müəyyənləşdirilməsi hadisə tarixi, onun baş verməsi zamanına nəzərən müəyyənləşir və o, oxucu ilə nəql olunan hadisə arasındakı zaman münasibətlərini yaradır. Təhkiyədə bir əsas aparıcı zaman və həmin kontekstlə əlaqəli olan digər zamanlar mövcud olur. İngilisdilli bədii mətnlərdə təhkiyə dilində indiki sadə və sadə keçmiş zaman aparıcı rola malik olur; zamanın dəyişməsi isə onun qrammatik zamana görə formal əksini tapması ilə nəticələnir. Təhkiyədə əgər bəhs olunan zaman dəyişmişsə, onda təhkiyə dilində də zaman dəyişir; əgər dəyişirsə də, onun məntiqi əsası olmalıdır. Həmin məqamlara nəzər salaq:

Təhkiyə dilinin eyni zamanda verilməsi:

1. Hadisənin zaman hüdudu dəyişmişsə, təhkiyə dilində də o, dəyişir:

“The ocean contains rich minerals that wash down from rivers and streams”. (“contains”; “wash down”) indiki zaman.; *About noon the sky darkened, a breeze sprang up, and a low rumble announced the approaching storm*. “Darkened” “announced” (keçmiş zaman).

2. *Təhkiyə dilində zamanın dəyişməsinin müəyyən məntiqi əsası olur: The children love their new tree house, which they built themselves. İndiki zaman (ove); (built) keçmiş zaman.*

---

²¹ [superinf.ru>view_helpstud.php?id=4564](http://superinf.ru/view_helpstud.php?id=4564)

3. Abzas daxilində də zaman dəyişməsi baş verir, bu, ancaq təhkiyə dilinin zamana görə uyğunlaşması ilə baş verir. Məsələn: Əgər təhkiyə dili indiki zamandırsa, indiki zamanın davamlı və perfekt formasının işlənməsi onu göstərir ki, hadisələr indiki zamana nəzərən davam edir:

“In this example as in the first one, the progressive verbs has been listening and is standing indicate action underway as some other action takes place. The present perfect progressive verb has been listening suggests action that began in the time frame prior to the main narrative time frame and that is still underway as another action begins. The remaining tense relationships parallel those in the first example”²².

Bu misalda *has been listening* və *is standing* digər hadisələrə paralel olaraq baş verir. *Has been listening-in* zaman perfektini həmin zaman çərçivəsindən əvvəl baş verib. Həmin mətn üçün əsas indiki zamandır, ona hansısa digər hadisə də qoşulanda o, indiki zamana nəzərən uyğunlaşır.

Dissertasiyanın **II fəslini** “**Bədii mətnə ritorik struktur kontekstində yanaşma**” adlanır. Bu fəsil beş yarımbaşlıqda araşdırılır. Birinci yarımbaşlıq “**Mətnə ritorik yanaşma və ritorik strukturun əsas xüsusiyyətləri**” məsələlərinə həsr olunub. Burada mətnin ritorik strukturunun əsas xüsusiyyətləri təhlil olunur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mətnə ritorik yanaşma onun öyrənilməsinin bir istiqamətidir, həm də yeni istiqamətidir. Mətnin lingvistik baxımdan tədqiqində ona ritorik yanaşma digər konsepsiyalardan fərqli olaraq, mətnin təşkilinin çoxölçülü xüsusiyyətlərini əhatə edir. Mətni təşkil edən vahidlərin məqsədyönlü birliyi və onlar arasında iyerarxik əlaqə, nitqin törəməsi və qəbul olunmasında subyektlərin rolu və digər bu kimi məsələlərə təsviri yanaşma, onun mexanizmini açma ritorik struktur nəzəriyyəsinin ən vacib məsələlərindəndir. Mətnin ritorik strukturu mətnin koherentliyi ilə bağlıdır. Bu konsepsiyada mətnin bir hissəsinin digərləri ilə bağlanması konkret funksiya ilə əlaqədar olması əsas götürülür. Amerika dilçiləri U.Mann və S.Tompson əvvəlcə diskursu tətbiqi

---

²² audiorazgovornik.ru>...vremeni-v-anglijskom-yazyke...

aspektə öyrənməyə başlamış, sonradan isə problemin əhəmiyyəti və ona yanaşma tərzinin dilçilikdə yeni istiqamət müəyyənləşdirdiyini nəzərə alaraq onu konsepsiya kimi qəbul etmişlər. Həmin nəzəriyyənin meydana çıxmasında təbii dilin strukturuna olan böyük maraq mühüm rol oynamışdır. Həmin məsələ təbii dilçiliklə məşğul olan mütəxəssislərin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur, xüsusilə də mətnin avtomatik işlənməsi, kompüter modelləşdirilməsi və süni intellekt yaratma sahəsi ilə bağlı. Bunların içərisində diskursun təsviri ilə məşğul olan ritorik struktur nəzəriyyəsi XX əsrin 80-ci illərindən dilçilikdə böyük maraqla qarşılanmışdır.

Mətnin hissələri arasında ritorik münasibətlərdə müəllifin-subyektin məramı müəyyənləşdirici rol oynayır. Müəllif münasibətləri leksik və digər vasitələrlə verilir. Bu da kommunikantların intellektual səviyyəsi ilə tənzimlənir.

Mətnin ritorik strukturu ilə bağlı ilk konseptual tədqiqatlar Amerikalı dilçilər U.Mann və S.Tompsonun adı ilə bağlıdır. Onların konsepsiyasına görə, diskursun təsviri strukturu diskursiv vahidlər şəbəkəsində semantik münasibətlərin birliyindən ibarətdir.

U.Mann və S.Tompsonun ritorik struktur nəzəriyyəsi bir-biri ilə əlaqəli olan iki linqvistik fenomenlə bağlıdır. Onlardan mətnin təşkili zamanı birincisi dil sisteminin spesifik konfigurasiyası xüsusiyyətləri, ikincisi isə, həmin konfigurasiyanın hədəfə potensial təsirinin təşkilidir²³. Ritorik struktur mətn yaradıcıları tərəfindən dil simvollarından istifadə etməklə adresata təsir etmək məqsədi ilə yaradılır.

Mətnin ritorik-struktur təhlilinin birinci pilləsini onun minimal hissələrinin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. Həmin hissələrin iyerarxik sistemi mətni bütövlüyü yaradır. N.V.Kovalçuq bu haqda yazır. Dil strukturu nəzəriyyəsi çərçivəsində mətnin təşkilinə mətnin hissələri arasında əlaqələr münasibəti kimi baxılır.

Mətnin ritorik strukturu kontekstində qeyd olunan seqmentlərarası münasibətlər müəyyən rola malikdir²⁴.

---

²³ Варзонин, Ю.Н. Когнитивно-коммуникативная модель риторики: /дис. доктора филологических наук/ – Тверь, 2001. – с.6

²⁴ Yənə orada

R ritorik struktur nəzəriyyəsində seqmentlərarası münasibətlərin dörd sferası müəyyənləşdirilmişdir:

1. Özək element; 2. Satellet; 3. Özək və satellitin kombinasiyasında müəyyən hüdudların olması; 4. Mətn müəllifinin qarşı tərəfə təsir effektinin yaratması²⁵.

İkinci fəslin ikinci yarımbaşlığı **“Ritorik struktur nəzəriyyəsinin inkişafının yeni mərhələsi”** adlanır.

XX əsrin 80-ci illərindən bəri istər nəzəri dilçilikdə, istərsə də süni intellekt və kompüter dilçiliyində xeyli irəliləyişlər olmuş, ritorik struktur nəzəriyyəsindən asılı olan bir çox problemlər meydana çıxmışdı. Bu da onu göstərirdi ki, ritorik struktur nəzəriyyəsi elmi-nəzəri və praktik baxımdan qeyd olunan elm sahələrinə yardımçı mövqedə idi, yəni ritorik struktur nəzəriyyəsi kompüter dilçiliyi istiqamətində inkişaf etdirilməyə başlanılmışdır. Məqsəd kompüter mətni nəslinə yeni istiqamət verməkdən ibarət idi.

Yeni ritorik struktur nəzəriyyəsi yazılı nitqin hansı funksiyalar yerinə yetirməsi ilə bağlı fərziyyələrlə başlayır, sonra mətnin sözləri, frazaları, qrammatik quruluşları və digər dilçilik ünsürlərini mətnə necə daxil edilməsi ilə bağlı məsələlərə yer verilir. Qeyd olunan başlanğıc olduqca çətin və mürəkkəb proses idi. U.Mann və S.Tompson bu problemin həllində müstəsna rol oynadılar. Onlar yuxarıda qeyd olunan linqvistik ünsürlərlə yanaşı, semantik və praqmatik quruluş növlərini də nəzərə almaqla müxtəlif tətbiqlərə və situasiyaya uyğunlaşdırırdılar. Bununla da onlar kompüter mətninin başlanğıcını formalaşdırırdılar.

Mətnin ritorik strukturu mətni təşkil edən dil vahidlərinin əlaqələnmə mexanizmini və onun xüsusiyyətlərini öyrənir. Bildiyimiz kimi, mətnin qurulmasında iştirak edən hər bir dil vahidinin öz təyinatı vardır. Həmin dil vahidləri arasında mövcud olan əlaqələr iyerarxik səciyyə daşıyır və həmin əlaqələr mətnin koherensiyasını təşkil edir. Dilçilikdə bu əlaqələrə koherent əlaqələr, diskurs əlaqələri və ya bağlayıcı əlaqələr adı da vermişlər. Kompüter mətnlərinin təşkilində bu prinsip də əsas götürülməklə yeni

---

²⁵ Mann, W.C., Thompson S.A. Rhetorical Structure Theory: Toward a Functional Theory of Text Organization \\\ Text, – 1988. Vol 8. No 3, – p. 243-281

müstəvidə əlaqələr sistemi formalaşdırılmışdır. Bu əlaqələnmə mətnin ritorik strukturunun klassik dövründən fərqli mahiyyət kəsb edirdi. Lakin kompüter dilçiliyində həmin anlayış yeni məzmununda saxlanıldı. Bu sahədə N.Aşer və A.Laskaridesin nəzəriyyəsi xüsusi rola malik idi ²⁶.

Kompüter mətnlərini hazırlayarkən onlarda əlaqə sistemini ağac quruluşu kimi qəbul etmiş və bunu yeganə yol hesab etmişlər. Diskurs üzrə aparılan kompüter yönlü tədqiqatlarda N.Aşer, L.Polani və C.Veber kimi mütəxəssislər ağac strukturuna üstünlük verirlər.

Tədqiqatçıları belə bir fikir həmişə maraqlandırmışdır ki, görəsən bir dil və ya dillər üçün neçə ritorik əlaqə tipi vardır. U.Mann 1988-ci ildə çap olunan məqalədə 24 əlaqə müəyyənləşdirildiyini qeyd edir.

M.Taboada bu məsələlərin həlli üçün diqqəti siqnallaşmamış əlaqələrin müəyyənləşməsinə yönəldir. Onlar apardığı təcrübələrdən bu qənaətə gəlirlər ki, replika frazaları müxtəlif diskurs əlaqələrinin yeganə işarəediciləridir.

İkinci fəslin üçüncü yarımbaşlığı **“Leksik koheziya və bədii mətnin ritorik strukturu”** adlanır. Burada mətnin ritorik strukturunda leksik koheziyanın rolundan bəhs olunur.

Biz mətnin ritorik strukturundan danışarkən U.Mann və S.Tompsonun məlum konsepsiyasından çıxış edirik. Həmin konsepsiyaya görə, istənilən mətni təşkil edən vahidlər biri-digəri ilə bir çox fikri əlaqələrlə bağlıdır. Bu əlaqələr ritorik münasibətlər hesab olunur.

Bu kontekstdə mətnin koheziyasından danışarkən M.A.K.Həlidey və R.Həsənin “İngilis dilində koheziya” adlı kitabında irəli sürülən aşağıdakı konsepsiyadan çıxış edirik:

1. Referensiya. İki dil vahidi biri-digəri ilə əlaqələnin: "John studies at the University. He goes there everyday". Burada John və he insanı bildirir;

2. Dil vahidi təkrarlanmır, amma əvəz olunur: "Mary likes

---

²⁶ Las Cruces, NM. Asher, N. and Lascarides, A. Intentions and Information in Discourse'. // In J.Pustejovsky (ed.) Proceedings of 32nd Meeting of the Association for Computational Linguistics (ACL'94), – 2003, – p. 34-41

yogurt. She has one every day". Burada "yogurt" "one" sözü ilə əvəz olunur.

3. Ellipsis. Məsələn: "We all had an ice-cream today. Eva chose strawberry. Arthur had orange". Verilən cümlələrdə "ice-cream" ellipsisə uğramışdır.

4. Bağlama. M.A.K.Həliday və Həsənin fikrincə, koheziya semantik əlaqəni göstərən bağlayıcılar vasitəsi ilə reallaşır.

5. Leksik koheziya. İki və ya daha çox leksik vahid sabit birləşmə və ya ümumi semantik sahəni fərqləndirir²⁷. Leksik koheziya mətnin qurulmasında mühüm rola malik olduğu kimi, mətn pragmatikasının verilməsində də xüsusi yükə malikdir. Bədii mətnlərdə leksik koheziyanın belə mürəkkəb və incə funksiyası dil vahidlərinin mətnin qurulmasındakı çoxplanlı fəaliyyətini təmsil edir. Leksik koheziyanın mətnin struktur-semantik bütövlüyünün qurulmasındakı fəaliyyəti onun ritorik funksiyasından təcrid olunmuş şəkildə deyil, əlaqəli şəkildə baş verir; daha doğrusu, biri digərini tamamlayır. Bədii mətnə mikro və ya makro mətn kontekstində leksik koheziya mikromətnin komponentləri və makro səviyyədə isə mikromətnlərin qlobal sistem təşkil edə bilməsindəki rolu kontekstində nəzərdən keçirilir. Eləcə də həmin leksik vahidlərin ritorik yükü də vardır. Beləliklə, eyni dil vahidinin belə ikili xüsusiyyəti mətnin kommunikativ funksiyasının daha effektiv qurulmasını təmin edir. Faktlara müraciət edək:

Leksik koheziya mətnin komponentlərini bir leksik-semantik strukturda birləşdirir; onları bir araya gətirir.

Publisistik mətnlərə gəldikdə isə, məsələyə yanaşma tərzii daha genişdir; burada leksik koheziya eyni başlıqlı, eyni semantik sahəyə aid olan mətnlər üzrə formalaşa bilər. Bu sahənin görkəmli tədqiqatçısı C.Marlinin publisistik mətnlər üzrə araşdırmalarına nəzər salaq. C.Marli leksik koheziyaya klassik yanaşma nöqtəyi-nəzərindən müraciət edərkən M.A.K.Həlidayın konsepsiyasını əsas götürür²⁸.

---

²⁷ Halliday, M.A.K. Cohesion in English. / M.A.K.Halliday, H.Rugaiya. – L., – 1976. – 85 p

²⁸ John, Marli. Lexical Cohesion and Corpus Linguistics, // Amsterdam, Philadelphia: John Benjamin, International Journal of Corpus Linguistics, – 2006. No11:3, – p.265-282

İkinci fəslin dördüncü yarımfəslə “*Monoloqların bədii mətnin ritorik strukturunda rolu*” adlanır.

Bu yarımbaşlıqda monoloqların çoxspektrli rola malik olması, onların mətnin ritorik strukturundakı yeri araşdırılmışdır. Burada göstərilir ki, monoloqlar bədii mətnlərdə estetik kompozisiya rolunu oynayır. Monoloq təkcə bədii qəhrəmanın düşüncələrini, hisslərini əks etdirmir, həm də mətn pragmatikasının verilməsinə xidmət edir. İnsanlar nitqini müəyyən məqsədlərlə, müəyyən auditoriya üçün hazırlayır. Bədii əsərdə monoloq ritorik mətndir və auditoriyaya təsir effektini özündə əks etdirir. Kommunikativ cəhətdən bədii monoloqun təşkili onun rastlaşdığı situasiya tipindən və ona müvafiq ünsiyyət tipindən asılıdır. Monoloqda fikir, söz və fəaliyyət qarşılıqlı halda, bir-birinə bağlı şəkildə özünü göstərir. Ritorik vasitələr kompleksinin monoloqda işlənilməsi monoloqun qarşısında duran kommunikativ funksiyanın dəqiq yerinə yetirilməsinin linqvistik əsası ilə bağlıdır. Son dövrlərdə ritorika elminin inkişafı ilə bağlı ritorikanın yeni istiqaməti-neoritorika formalaşmışdır. Son vaxtlar bu sahəyə maraq elə bir səviyyəyə gəlib çatmışdır ki, ona müxtəlif aspektlərdən yanaşmaq lazım gəlir.

Quruluş baxımından bədii mətn müəyyən mədəni, sosial və ictimai ehtiyac üzündən meydana çıxan problemləri əhatə edir, monoloq birinci şəxs tərəfindən olunan müraciətdir. Bədii monoloq cavab reaksiyasını tələb etmir və kommunikasiyanın bir forması kimi mövcud olur.

Monoloji nitq bir-biri ilə struktur-semantik cəhətdən əlaqələnməsi əsasında yaranan mətnin mühüm bir kəsiyini təşkil edir. Dilçilikdə monoloqları daxili və xarici (müraciət formasında) olmaqla iki yerə bölürlər. Daxili monoloqlar insanın daxili psixoloji sarsıntıları ilə bağlı olur. Monoloqun digər növü dinləyicilərə, auditoriyaya müraciət əsasında qurulur; onun qrup halında dinləyicisi vardır; kimlərisə inandırmağa çalışır. Monoloq müəllifdən diqqət, düşüncə tələb edir.

Monoloq mətndə ritorik yükə malik olur və ritorik effektin alınmasına xidmət edir. Bu effektin alınması üçün monoloq yaradıcısı fərdi yaradıcılıq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Onun verilməsi üsulu isə müxtəlifdir. Məsələn, hekayə, inandırma,

mühakimə, düşündürücü monoloq və s. Klassik ədəbiyyatlarda düşündürücü monoloqlar cəmiyyəti ittiham aspektində siyasi-tarixi məzmununda xüsusi rola malik olmuşdur. Monoloqun mətnin ritorik aspektində yeri məsələsi müasir dilçiliyin çox mühüm problemlərindəndir. Bu kontekstdə monoloqun mətnin ritorik strukturundakı yeri ilə ritorik aspekti fərqli anlayışlardır. Monoloqun ritorik aspekti onun obrazlı qurulmasına ehtiva edir və ya ritorik effekti nəzərdə tutur, onun ritorik strukturdakı rolu isə mətni bütövləşməyə ehtiva edən əlaqələr sistemini nəzərdə tutur. Məsələn:

1. **Özü-özünə müraciət:**

1. *“Now, he thought, I must think about the drag. It has its perils and its merits. I may lose so much line that I will lose him, if he makes his effort and the drag made by the oars is in place and the boat loses all her lightness. Her lightness prolongs both our suffering but it is my safety since he has great speed that he has never yet employed. No matter what passes I must gut the dolphin so he does not spoil and eat some of him to be strong. Now I will rest an hour more and feel that he is solid and steady before I move back to the stern to do the work and make the decision. In the meantime I can see how he acts and if he shows any changes. The oars are a good trick; but it has reached the time to play for safety. He is much fish still and I saw that the hook was in the corner of his mouth and he has kept his mouth tight shut. The punishment of the hook is nothing. The punishment of hunger, and that he is against something that he does not comprehend, is everything. Rest now, old man, and let him work until your next duty comes”*²⁹.

Bu mətn əsərin qəhrəmanının özünün özünə müraciəti əsasında qurulmuşdur; “mən və o” (balıq) qarşıdurmasını səciyyələndirən monoloq “Mən”in – Qocanın tədbirlərini planlaşdırmadan bəhs edir və aşağıdakı spesifik cəhətlərə malikdir:

- Əsas element: mən əsasında monoloq və onun mətnə təkrarı;
- Müxtəlif məcaz dili elementləri: It has its perils and its merits;
- Zaman ardıcılığı: Now, Meantime, Rest now;

---

²⁹ Hemingway, E. The Old Man and The Sea. Charles Scribner's sons, – 1952. – p.28

Öz özünə müraciət: old man.

Monoloqlarda müraciət bütün şəxslərə aid ola bilər,

İkinci fəslin beşinci yarımbaşlığı **“Dialogların bədii mətnin ritorik strukturundakı rolu”** adlanır.

R.Bart və E.Umberstonun yaradıcılığında mətn açıq və dinamik hadisə kimi təqdim olunur³⁰. Bədii mətnlərə belə yanaşmalar içərisində ritorik yanaşma digərləri ilə müqayisədə az öyrənilən sahədir. Bu tədqiqat aspekti mətnin və ya diskursun tədqiqinin sosiolinqvisitik istiqamətidir və bu konsepsiyanın müəllifi C.Veberdir. Onun konsepsiyasında bədii mətnin diskursiv məkanda dil və dil vasitələrinin diskursiv məkanı, kommunikativ və sosial statusu xüsusi önəm daşıyır³¹.

XX əsrin əvvəllərində dialoq psixikanın sosial mexanizmi aspektində öyrənilirdi və belə hesab edilirdi ki, dialoq ayrıca diskurs deyil, sosial, informativ aspektlərə malik nitq kommunikasiyasıdır.

Beləliklə, mətnin ritorik strukturu mətnin komponentləri arasındakı bütün əlaqələnmə şəbəkəsini əhatə edir. Bu kontekstdə dialoqun da öz rolu vardır. Bəzən müəllifin nitqi ilə başlayan mikromətn obrazların dialoqu ilə davam olunur. Bu vaxt replikalar arasındakı əlaqələnmə mikromətn semantikasına nəzərən baş verir və ümumən mətnin komponentləri statusuna malik olur. Beləliklə, müəllif sözünün ardınca dialoq mikromətnin ya hamısını, ya da mühüm bir hissəsini təşkil edir.

Məsələnin mahiyyətinə aydınlıq gətirmək üçün faktlara müraciət edək:

“Tom Buchanan, who had been hovering restlessly about the room, stopped and rested his hand on my shoulder.

“What are you doing, Nick?”

“I’m a bond man.”

“Who with?”

I told him.

“Never heard of them,” he remarked decisively.

---

³⁰ Барт, Р. Текстовый анализ. Изб. работы: Семиотика: Поэтика. / Р.Барт. – М., – 2016

³¹ Weber, J.J. Critical Analysis of fiction : Essays in Discourse stylistics / J.J.Weber. – Rodopi, – 1992

This annoyed me.

"You will," I answered shortly.

"You will if you stay in the East."

"Oh, I'll stay in the East, don't you worry," he said, glancing at Daisy and then back at me, as if he were alert for something more.

"I'd be a God damned fool to live anywhere else."

At this point Miss Baker said:

"Absolutely!" with such suddenness that I started – it was the first word she had uttered since I came into the room"³².

Qeyd olunan mikromətnədə Tom Buçananla Nik arasındakı dialoq verilmişdir. Bu mikromətn, demək olar ki, dialoq üzərində qurulmuşdur; əsərin süjet xəttinin inkişafı bu dialoqda öz əksini tapmışdır. Bu informasiya seqmentində dialoqun ritorikliyi hadisələr fonunda mətnin komponentləri arasındakı semantik əlaqələnmə ilə səciyyələnir; hadisə dialoq vasitəsi ilə inkişaf edir və mikromətnin semantik-struktur inkişafının təmsilçisinə çevrilir. Mikromətn dialoqla bitir və sonrakı mikromətn üçün başlanğıc verir. Beləliklə, həm mikromətn kontekstində, həm də makromətn kontekstində dialoq ritorik əlaqələnmə şəbəkəsinə daxil olur.

Mətnin ritorik strukturunda dialoqların rolu ilə bağlı müxtəlif dillərdən gətirilmiş misalları birləşdirən bir koordinat vardır; dialoqlar mətnin ritorik struktur şəbəkəsində oxşar funksiyaları yerinə yetirir. Onlar arasında olan fərq yeganə olaraq dil fərqidir. Onların mətndə yerləşməsi, müəllif nitqi ilə əlaqələnməsi və ya yerindən asılı olaraq müəllif nitqi içərisində əriməsi də universal səciyyə daşıyır.

Dissertasiya işinin **III fəsl** **"Bədii mətnin ritorik strukturunda qrammatik vahidlərin rolu"** adlanır.

Üçüncü fəslin birinci yarımbaşlığı **"Bağlayıcı və bağlayıcı sözlərin rolu"** adlanır və mətnin ritorik strukturunda bağlayıcıların rolundan bəhs olunur. Ritorik struktur iyerarxiya üzərində qurulur. Bu mənada bağlayıcıların ifadə etdiyi münasibətlərin öyrənilməsi həm linqvistik, həm də sosial-fəlsəfi əhəmiyyət kəsb edir. Bağlayıcıların funksiyasına bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşmada U.Mann

---

³² [https:// studyenglishwords.com](https://studyenglishwords.com) › book › Великий-Гэтсби

və S.Tompsonun ritorik struktur nəzəriyyəsinin üç tərkib hissəsində (superstruktur, relyasiyon struktur və sintaktik struktur) bağlayıcıların rolu öz əksini tapmışdır. Onların ifadə etdiyi münasibətlər iki formada (bərabərhüquqlu və tabelilik) müəyyənlanmışdır. Bu, dildə olan bağlayıcıların məntiqi, funksional-semantik xüsusiyyətlərini səciyyələndirən əlamətdir. Biz fikirlərimizi ifadə edərkən həmin münasibətlərin kommunikasiyadakı rolunu görürük. Ona görə də bağlayıcıların dildəki morfoloji bölgüsündən danışarkən bu xüsusiyyətlərə çox diqqətlə yanaşırlar. Lakin tabesizlik anlayışı da nisbidir. Çünki birləşdirici bağlayıcılarla ziddiyyət-qarşılaşdırma bağlayıcılarının arasında müəyyən fərqlər vardır. Misallara müraciət edək:

*“There is no sense in being anything but practical though, he thought. I wish I had some salt. And I do not know whether the sun will rot or dry what is left, so I had better eat it all although I am not hungry”*³³.

Bu misalda cümlələr arasındakı birləşdirmə, bağlama münasibətlərində olan cümlələrə fikir verək: *“Kənar fikirlərlə məşğul olmağa dəyməz, – deyər o fikirləşdi. Ancaq təəssüf ki, mənim heç bir çimdik duzum da yoxdur. Və mən bilirəm ki, balığın qalanı günəş altında ağırlaşacaq, ona görə də yaxşısı budur onu yeyim, həm də mən acam... Böyük balıq özünü sakit aparır. Mən tunçu axıra qədər yeyim sonra hazır olacağam”*

Verilən mətnə informasiyanın formalaşması kontekstində *“and”* (və) bağlayıcısından əvvəl və onunla başlayan hissə bir-biri ilə bərabərhüquqluluq əsasında birləşir. Onlar arasındakı münasibət əlaqələndirici, bağlama münasibətləridir; tabelilik münasibətləri yoxdur. Yəni tərəflərdən biri digərindən asılı deyil. Eləcə də bu tip münasibətləri bildirən *“but”* bağlayıcısına nəzər salaq. Nəzəri ədəbiyyatlarda tabesizlik bağlayıcısı kimi səciyyələndirilən bu bağlayıcının semantikasında asılılıq elementləri vardır:

“He is a great fish and I must convince him, he thought. I must never let him learn his strength nor what he could do if he made his

---

³³ Hemingway, E. The Old Man and The Sea. Charles Scribner's sons, – 1952. – 127 p.

run. If I were him I would put in everything now and go until something broke. But, thank God, they are not as intelligent as we who kill them, although they are more noble and more able"³⁴.

Bu bağlayıcının tabesizliyi ondadır ki, özündən əvvəlki hissə ilə asılılıq olmadan qarşılaşdırılır, üzləşdirilir; buna görə də mətn sanki iki hissəyə bölünür və ziddiyyət-qarşılaşdırma münasibəti ilə həmin hissələr əlaqələnilir. Burada "and" bağlayıcısından fərqli olaraq "but" işləndə ondan sonra əvvəlki fikrə qarşı dayanan ziddiyyət verilir. Ona görə də həmin dil vahidində tabelilik-asılılıq elementi də bu kontekstdə meydana çıxır. Lakin onlar bu xüsusiyyətinə görə tabelilik bağlayıcılarının ifadə etdiyi münasibətləri bildirmir. Göründüyü kimi, tabelilik münasibətləri mətnin ritorik strukturunda nisbi fərqlərlə fəaliyyət göstərir.

R ritorik struktur üzrə tədqiqat aparan mütəxəssislərin fikrincə, mətndə qırxa qədər ritorik münasibətlər vardır³⁵. Bu, münasibətlər açıqdır, insan şüurunun inkişafı aspektində yeniləri müəyyənləşə və ya formaləşə bilər. Həmin münasibətlər kontekstində bağlayıcıların ifadə etdiyi münasibətlər ümumi ritorik münasibətlər kontekstində bir qrup təşkil edir. Bu aspektdə bağlayıcı sözlər mühüm rol oynayır. İngilis dilində bağlayıcı sözlər funksiyasını nisbi əvəzlilik və zərflər yerinə yetirir (Who – kim, hansı ki, whose – kimin, when – o vaxt, where – harada, which – hansı, that – hansı və s.). Onlar da bağlayıcı münasibətlərinin ifadəsinə xidmət edir.

Bu xüsusiyyəti "which", "on which" bağlayıcı sözləri də yerinə yetirir.

Mətdə bağlayıcı sözlərin bildirdiyi münasibət tabelilik bağlayıcılarına yaxındır, həmin münasibətlər bağlayıcılarla müstəqil nitq hissələri arasında yerləşir, funksional motivləşmə onlarda hələ bağlayıcılar qədər deyil, Verilmiş misalda "that", "in this connection" bağlayıcı sözlərdir, onun da məzmununda atributiv münasibət vardır.

---

³⁴ Hemingway, E. The Old Man and The Sea. Charles Scribner's sons, – 1952. – 127 p.

³⁵ Ключникова, О.С. Теория риторической структуры: mirznanii.com/a/287966/teoriya-ritoricheskoy-struktury

Üçüncü fəslin 2-ci yarımbaşlığı **“Bağlayıcılaşmış zərflər”** adlanır. Bu yarımbaşlıqda ingilis dilində bağlayıcılaşmış zərflərin mətnin ritorik strukturundakı rolu araşdırılır.

Mətnin ritorik strukturunda qrammatik vasitələrlə yanaşı, dilin qrammatikləşmiş vasitələrinin də mühüm rolu vardır. Dilin qrammatik vahidləri qrammatik sistemdə sabitləşmiş, morfoloji və sintaktik funksiya cəhətdən tam müəyyənləşmiş dil vahidləridir. İngilis dilinin morfologiyasında sözdüzəldici və kateqorial şəkildə buna misal ola bilər. Bu prosesdə dillərin spesifikliyindən asılı olaraq desemantizasiyanın təzahür formaları meydana çıxır³⁶.

Bu proses qeyd etdiyimiz kimi digər əsas nitq hissələrini də əhatə edir. Məsələn, əvəzlilərin qrammatikləşməsi də zərflər kimi funksional baxımdan qrammatikləşməsi təsir dairəsi baxımından dilin morfoloji və sintaktik səviyyəsi ilə də səciyyəli və mətn nəzəriyyəsində deyildiyi kimi, mətnin ritorik strukturunun qurulmasında da mühüm rol oynayır. Məsələn nisbi əvəzlilər: who (m), which (kim, hansı – insanlara aid münasibətlərdə işlənir), that, whose (ki, kimin – predmetlərə və heyvanlara aid münasibətlərdə işlənir). Onların qrammatikləşmə istiqaməti bağlayıcıların funksiyası ilə üst-üstə düşərək tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında təşkilədiçi rol oynayır. Eləcə bu funksional səciyyə əsasında mətnin komponentlərinin bir-biri ilə bağlanması, mətn iyerarxiyasının formalaşmasında mühüm funksiya yerinə yetirir. Bu kontekstdə *“therefore, then, however, nevertheless, still, yet, besides, moreover, otherwise, else, consequently, when, then, where, why, how”* (“Buna görə də, o zaman, buna baxmayaraq, yenə də, hələ də, bundan əlavə, əks təqdirdə, başqa bir şəkildə, nəticə etibarilə, nəticədə, başqa zamanla, nə vaxt, sonra, harada, niyə, necə”) qrammatikləşmiş zərfləri misal göstərmək olar.

“Zərflər sintaktik baxımdan cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda yerləşə bilər. Müqayisə üçün deyək ki, zərflər cümlənin əvvəlində gələndə zərflik onlarda zəifləyir və onlarda bağlayıcılaşma – əvvəlki cümlə ilə əlaqələndirici funksiyası özünü göstərir; onlar

---

³⁶ Hüseyinov, Ş. Türk dillərində şəkildələrin törəmə yolları. / Ş.Hüseyinov. – Bakı: Zəngəzurda, – 2009. – s. 34-40

*emfatik səciyyədə olur. Bu xüsusiyyət zərfin mətn və diskurs əlaqələndiricisi və diskursun informasiya strukturunda tematik progressiyanın göstəricisidir*³⁷.

R ritorik struktur nəzəriyyəsi kontekstində qrammatikləşmiş zərflər və ya zərflər birləşmələri koherentlik münasibətləri ilə informasiya strukturunu birləşdirir. Bu nəzəriyyənin ilkin variantında iki koherent münasibətlərindən (simmetrik və asimmetrik) bəhs olunur və bu münasibətlərin əksəriyyətinin asimmetrik olduğu bildirilir³⁸. “Where, when, why” zərfləri tabeli mürəkkəb cümlələrin tərəflərini bir-biri ilə bağlayır. Həmçinin mətnin komponentlərini də bir-biri ilə bağlayaraq mətni bütövlüyün yaranmasında iştirak edir. Prof. A.Y.Məmmədov yazır: “Nəzərdən keçirilən mürəkkəb sintaktik bütöv bir neçə struktur-semantik əlaqənin daşıyıcılarının iştirakı ilə yaranmış və bu da mətnqəbuledicisinin müvafiq informasiyanı adekvat şəkildə çəldə etməsi üçün mühüm amilə çevrilir. «I» (Və) bağlayıcısının mətnin orta mərhələsində və sonunda «когда» zərfləri ilə birgə ardıcılıq münasibətlərinin daşıyıcıları kimi məqamları, eləcə də leksik təkrar, deytik elementlərin işarə funksiyalarının təmin etdikləri digər semantik münasibətlərlə həmahəng burada möhkəm struktursemantik əlaqəliliyi təmin edir”³⁹.

Zaman zərflərinin situasiyadan asılı olaraq qrammatikləşməsi onların mətnin komponentləri arasında əlaqələndirici funksiya qazanması fakultativ səciyyə daşıyır. Bu hadisə müxtəlif sistemli dillərdə də, xüsusən iltisqi dillərdə geniş yayılmışdır. Akad. K.M.Abdullayev “sonra” zərfinin bağlayıcılaşma xüsusiyyətini nəzərə alaraq yazır: “Mətn komponentlərinin ardıcılıq əlaqəsi zamanı onları birləşdirən vasitə, xüsusi leksik vahid kimi çıxış edən

---

³⁷ Lewis, Diana. Grammatikalizing connectives in English and discourse information structure. New Trends in Grammatikalizing and Language Change. / Diana Lewis. – John Benjamins, – 2018. – p. 135-157

³⁸ Mann William, C., Thompson, S.A. Rhetorical Structure Theory: A Theory of Text Organization. Report number: ISI/ RS 87-190. // – Affiliation: University of Southern California. Information Science Institute, – 1987. – p.190

³⁹ Məmmədov, A.Y. Formal əlaqə vasitələri. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. / A.Y.Məmmədov. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – s.37

“sonra” vahidi də işlədilə bilər. Bu da öz növbəsində mətnin daha möhkəm kohezivinə xidmət edir”⁴⁰.

Deməli, mətnin ritorik strukturunda fəal rol oynayan münasibətlər (praqmatik markerlər) sistemi daim inkişaf edir, o, statik deyil. Buna da səbəb dilin açıq sistem olmasıdır.

Üçüncü fəslin üçüncü yarımbaşlığı **“Ədatların mətnin ritorik strukturunda rolu”** adlanır və ədatların mətnin ritorik strukturundakı funksiyası təhlil olunur.

Ədatların mətnin ritorik strukturundakı funksiyası onların morfoloji səciyyəsi kontekstində baş verir; onlar kommunikasiya prosesində informasiyanın təşkili nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirilir. Məsələn:

“Well” may the court be dim, with wasting candles here and there; well may the fog hang heavy in it, as if it would never get out; well may the stained-glass windows lose their colour and admit no light of day into the place; well may the uninitiated from the streets, who peep in through the glass panes in the door, be deterred from entrance by its owlish aspect and by the drawl, languidly echoing to the roof from the padded dais where the Lord High Chancellor looks into the lantern that has no light in it and where the attendant wigs are all stuck in a fog-bank!”⁴¹.

Verilmiş mətndə *“Well”* ədatı mikromətnin əvvəlində gəlməklə bütövlükdə məhkəmənin qaranlığa qər q olmasını, yanan şamların o qaranlığı dağıtmaqda acizliyi, dumanın bu qalın örtüyün içində asılıb qalması, sanki bunun əbədi olması gün işığının içəri nüfuz etməməsi, və s. məqamlar *“well”* bağlayıcısı ilə əlaqələnilir, o ədatın əlaqə sferasında mövcud olur. Bu tipli ədatlar diskursiv ədatlar adlandırılır. Funksional cəhətdən ədatların belə fərqləndirilməsi onların morfoloji əlamətlərinə qarşı dayanır; yeni funksional sferanın əlaməti kimi təhlil olunur.

“Suddenly (birdən) a very little counsel with a terrific bass voice arises, fully inflated, in the back settlements of the fog, and

---

⁴⁰ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. / K.M.Abdullayev. – Bakı, – 2016. – s.249

⁴¹ Dickens, Ch. Bleak House. Preface. Bradbury and Evans. (1852-1853)

says, “Will your lordship allow me? I appear for him. He is a cousin, several times removed”⁴².

Mətnin əvvəlində gələn “*Suddenly*” (birdən) ədatı ədatlaşan zərfdır; o, qrammatikləşərək nominative mənasını bu kontekstdə itirərək abstraktlaşmış və mikromətdə mətnin komponentlərini əlaqələndirən vasitəyə çevrilmişdir. Bu funksiyanı “Well”, “Thus”, “Suddenly”, “Therefore”, “Now” və “Then” zərfləri də yerinə yetirir.

Üçüncü fəslin dördüncü yarımbaşlığı “*Modal sözlər*” adlanır və burada modal sözlərin mətnin ritorik strukturundakı rolu araşdırılır. Mətnin ritorik strukturunda modal sözlər çox mühüm rola malikdir. Qeyd edək ki, modal sözlər mətnin komponentləri arasında fikri bağlılığı yarada bilən morfoloji vasitələrdir. Fikri bağlılıq isə mətnin komponentlərini hansısa modal mənə ətrafında birləşdirməklə mətnin ritorik strukturuna xidmət etmiş olur. Məsələn:

*“He rubbed the cramped hand against his trousers and tried to gentle the fingers. But it would not open. **Maybe** it will open with the sun, he thought. **Maybe** it will open when the strong raw tuna is digested. If I have to have it, I will open it, cost whatever it costs. But I do not want to open it now by force. Let it open by itself and come back of its own accord. After all I abused it much in the night when it was necessary to free and untie the various lines”⁴³.*

Bu misalda fikir “**Maybe**” ətrafında cəmləşməklə bir mərkəzdən idarə olunması və hadisələrin ehtimal modallığı ətrafında təsviri baş verir. Bu xüsusiyyət mətnin hansısa bir komponenti ilə deyil, bütövlükdə mətdə ifadə olunan fikrə nəzərən əlaqələnməsi baş verir. Deməli, ehtimal modallığı bütövlükdə mikromətnin semantikasına çökür.

Dissertasiyanın **IV fəsl** “**Bədii mətnin ritorik strukturunda məcaz köçürmələrin rolu**” adlanır.

Bu fəslin birinci yarımbaşlığı “*Bədii mətdə referensial köçürmələr*” adlanır. Referensiya aktuallaşmış ad və ya reallığın

---

⁴² Dickens, Ch. Bleak House. Preface. Bradbury and Evans. (1852-1853)

⁴³ Hemingway, E. The Old Man and The Sea. Charles Scribner's sons, – 1952. – 127 p.

obyektinə ekvivalent olanlardır. O, üç faktorla bağlıdır: sintaktika, semantika və praqmatika.

Referensiya sözləmlə dünya arasındakı əlaqəni özündə əks etdirir. Bundan ötrü: 1. işarə əvəzlilikləri; 2. Xüsusi isimlər; 3. ümumi isimlər, artikllar və s. referent ola bilir. Kommunikativ situasiyanın xüsusiyyətlərindən asılı olaraq qeyd olunan referensiyalar mətndə öz yerini tapır. Dilçilikdə referensiyaların formalarından danışarkən nisbi fərqlərlə onu təsnif edirlər. C.Serlin təsnifi diqqətimizi cəlb edir. Onun bölgüsü aşağıdakı kimidir:

1. Xüsusi isimlər;
2. Xüsusi mürəkkəb adlar: Lena bacı, o adamın arvadı və s.;
3. Əvəzliliklər;
4. Titullar.

Bunlarla yanaşı, C.Serl referensiyanın həyata keçmə şərtlərini qeyd etməklə onun tam və uğurlu formasını da diqqətə çatdırır⁴⁴.

Referensiya subyektiv aktdır; mətn quruculuğunda müəllifin intensiyasından asılı olaraq xüsusi və ümumi isimlərin, işarə əvəzliliklərinin, artiklların bir obyektə nəzərən əvəzlənərək işlənilməsi referensial səciyyə daşıyır.

Köçürmə geniş anlayışdır; assosiativ düşüncənin məhsuludur, ikitərəfli münasibətin nəticəsidir. İnsanla insan, insanla təbiət münasibətlərinin insan tərəfindən müəyyənləşməsidir.

Mətn dilçiliyində mikromətnin komponentləri arasında əlaqələndirici xüsusiyyətə malik olan referensial köçürmələr öz təbiətinə görə məcazlardakı köçürmələrdən fərqlənir. Referensial köçürmələr daha çox əvəzləyici təbiətinə malikdir. Bunu həm mətnin ritorik-məntiqi qurumu, həm də informasiyanın verilməsi zamanı dilin linqvistik və estetik tələbləri zəruri edir. M.A.K.Həliday və R.Həsən kohezuya və koherentlikdən danışarkən referensial köçürmələrdən bəhs edir. Onlar qeyd edir ki: “*Referensiya (reference): iki dil vahidi işarə etdikləri ilə bağlıdır*”. Məsələn: “*John studies at the University. He goes there everyday*”. Burada

---

⁴⁴ filology.snauka.ru>2013/ 04

“John” və “he” bir adama işarə edir, “University” və “there” bir yeri bildirir. Bu da referensial koheziya ilə bağlıdır⁴⁵.

Referensial köçürmələr mətnin komponentləri arasındakı mənə əlaqələrini, eləcə də mətni bütövlənməni təmin edir. Mətn dinlənənlərkən-qavranılarkən o, ayrıca sözlərlə deyil, bütöv şəkildə dərk olunur; bu informativ bütövlükdür. Referensiativ köçürmələr cümlə, mikro və makromətn səviyyəsində özünü göstərir:

I. Cümlə səviyyəsində:

1. Subyektin referenti:

“When a girl leaves her home at eighteen, she does one of two things. Either she fall sin to saving hands and becomes better, or she rapidly assumes the cosmopolitan standard of virtue and becomes worse”⁴⁶.

Bu misalda “qız” və “o” arasında referensial əlaqə vardır. Çünki “qız” semantik cəhətdən onu əvəz edən “o” əvəzliyinin üzərinə köçürülməklə həm cümlədə semantik anlaşılmazlığın, həm də ifadə naqisliyinin yaranmasının qarşısını alır.

“Karolina” və *“qız”* referentləşməsi bədii mətnlərdə çox rast gəlinən referensial əlaqədir.

II. Mikromətn səviyyəsində: Fikrin referenti.

2. İnformasiyada hansısa fikrin referenti ola bilir:

“How many times had I come and gone through the dreaded gateway? How many times had I been born and died young? And how often to the same parents? I had no idea. So much of the dust of living was in me. But this time, somewhere in the interspace between the spirit world and the Living, I chose to stay. This meant breaking my pact and outwitting my companions. It wasn't because of the sacrifices, the burnt offerings of oils and yams and palm-nuts, or the blandishments, the short-lived promises of special treatment, or even

---

⁴⁵ Halliday, M.A.K. Cohesion in English. / M.A.K.Halliday, H.Rugaiya. – L., – 1976. – 85 p.; Hellmann, C. The Notion of Coherence in Discourse / C.Hellmann – Focus and Coherence in Discourse Processing. Research: Brown, G., Yule, G. Discourse analysis. / G. Brown, G.Yule. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1993. – 288 p.

⁴⁶ Dreiser, Th. Sister Carrie. Chapter I. / Th.Dreiser. – Dover publications, – 2004. – 368 p.

because of the grief I had caused. It wasn't because of my horror of recognition either. Apart from a mark on my palm I had managed to avoid being discovered. It may simply have been that I had grown tired of coming and going. It is terrible to forever remain in-between. It may also have been that I wanted to taste of this world, to feel it, suffer it, know it, to love it, to make a valuable contribution to it, and to have that sublime mood of eternity in me as I live the life to come. But I sometimes think it was a face that made me want to stay. I wanted to make happy the bruised face of the woman who would become my mother"⁴⁷.

“Canlılar dünyasında qalım” fikrindən sonra “Bu, o demək idi ki”, ifadəsi gəlir. “Bu” əvvəldə verilən fikrin referentidir. Mətn referentə qədər bir hissə, referentdən sonra isə qəbul edilmiş qərarla bağlı digər hadisələri təşkil edir. Referent bu vaxt iki hissə arasında əlaqələndiricilik roluna malik olur. Bu məqam mətnin ritorik strukturunun əsas əlamətlərindən biridir.

III. Mikromətnlər arasında. İnformasiyanın referenti:

“Who are you talking to?”

‘No one’ I replied.

She gave me a long stare. I don't remember how old I was at the time. Afterwards my spirit companions took great delight getting me into trouble. I often found myself oscillating between both worlds. One day I was playing on this and when they called me from across the road with the voice of my mother. As I went towards the voice a car almost ran me over. Another day they enticed me with sweet songs towards a gutter. I fell in and no one noticed and it was only by good fortune that a bicyclist saw me thrashing about in the filthy water and saved me from drowning.

I was ill after wards and spent most of the time in the other world trying to reason with my spirit companions, trying to get them to leave me alone. What I didn't know was that the longer they kept me there, the more certain they were making my death. It was only much later, when I tried to get back into my body and couldn't, that I realised they had managed to shut me out of my life. I cried for a

---

⁴⁷ Okri, Ben. The Famished Road. SECTION 1. BOOK 1.

long time into the silver void till our great king inter ceded for me and re opened the gates of my body"⁴⁸.

Əsərin qəhrəmanının başına gələn hadisələr bir mikromətdə verilən informasiyanı əhatə edir, sonrakı mikromətdə həmin informasiyanın referenti "*bundan sonra*"dır. Bir mikromətn daxilində verilən informasiya içərisində hissələri bağlayan referent mətnlərarası referensial əlaqədən sadədir. Çünki mikromətnlər arasındakı əlaqələnmə daha böyük əhatə dairəsinə malikdir. Bəzən belə əlaqələnmələr bir neçə mikromətni əhatə edə bilər. Makromətnin formalaşması yollarından biri olaraq belə əlaqələnmələr ritorik struktur nəzəriyyəsində qeyd edildiyi kimi, mətni bütövləşməni təmin edir. Müəyyən qədər də implisit məzmunla malik olan bu tipli əlaqələndirici vahidlər informasiyanın verilməsi trayektoriyasında ardıcılıq yaradır, makromətn səviyyəsində qlobal strukturun meydana çıxmasına imkan yaradır. Beləliklə də, iyerarxik sistemin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Dördüncü fəslin ikinci yarımbaşlığı "*Bədi mətdə metaforik köçürmələr*" adlanır.

İrəndən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün insanların şüurunda ümumi köçürmə modeli vardır. Metaforik köçürmələr həmin köçürmə modelinin bir hissəsini əhatə edir. Bu vaxt iki predmet və onların iki əlaməti köçürmədə iştirak edir. Köçürmə prosesində predmetlərdən birinin əlaməti digərinin üzərinə köçürülür və zahirən reallıqdan uzaq, məzmunca qeyri-məntiqi məna alınır. Lakin qeyd olunan qeyri-məntiqilikdə ciddi məntiqilik, kommunikasiya üçün çox uğurlu ifadə formalaşır. Köçürmə zamanı dilin məntiqi-sintaktik sxemi mühüm rol oynayır. V.N.Teliya bu faktı metaforik köçürmənin motivi hesab edir⁴⁹. Yuxarıda qeyd etdik ki, metaforik köçürmələrdə motivasiya metaforikləşən sözün üzərində baş verir və sözün semantikasına təsir edir; yeni sem yaranır.

Bəzi dilçilər belə hesab edirlər ki, metaforikləşmə dil hadisəsidir, təfəkkür sahəsinə aid deyil. Metaforik köçürmələrin məntiqi-sintaktik

---

⁴⁸ Washington, Irving - "Rip Van Winkle"

⁴⁹ Телия, В.Н. Типы языковых значений: Связанное значение слова в языке / АН СССР. Институт языкознания. / В.Н.Телия. – М.: Наука, – 1981. – с.191

struktura malik olması və leksemin mənasında zənginləşmə baş verdiyi məlumdur. Lakin belə mürəkkəb hadisə insan düşüncəsindən, şüurdankənar ola bilməz. Çünki metaforikləşmə mürəkkəb məntiqi-psixi proseslərin nəticəsidir. Bu bərdə C.Lakof yazırdı ki, metafor bir çoxları üçün poetik, dil üçün poetik və ritorik vasitədir, nəinki gündəlik adi həyatda işlənən vasitədir. Bundan əlavə, adətən, metaforu adi təbii dilə aid edirlər; eləcə də onu söz sferasına daxil edirlər, təfəkkür sahəsinə aid etmirlər. Ona görə də bəziləri belə hesab edirlər ki, həyatda metaforsuz da keçinmək olar. Əksinə, metafor bizim gündəlik həyatımıza daxil olmuş və təkcə dildə deyil, həm də təfəkkürdə özünü göstərir. Deməli, metaforik köçürmə həm dil, həm də təfəkkür hadisəsidir; metaforik köçürmə iki konseptual bilik sahəsinin kəsişməsidir.

İngilis dilində bu problemlə bağlı çoxlu tədqiqatlar vardır. N.Danilova metaforik köçürmələri aşağıdakı kimi təsnif edir:

“1. Oxşarlığa görə köçürmələr; lick smb’s boots; turn smth. in one’s mind;

2. Əlamətin oxşarlığına görə köçürmələr; a bad mixer; a lump of clay;

3. Vəziyyətin oxşarlığına görə köçürmələr; sit on a barrel of gun – powder; be on the high ropes;

4. Fiziki oxşarlığa görə köçürmələr; be on the nettles;

5. Konkret fizioloji hisslərin oxşarlığına görə köçürmələr; one’s hearts ankin to one’s boots;

6. Heyvanların davranış oxşarlığına görə köçürmələr: to play possum;

7. Xarici oxşarlığına görə köçürmələr; boiled (stuffed) shirt; a straight arrow;

8. Xarici təsir oxşarlığına görə köçürmələr; senda (cold)”,⁵⁰.

9. Fiziki hadisənin intensiv davamına görə köçürmələr; lift a load from smb’s mind⁵¹. N.Danilovanın verdiyi bu təsnifdə assosiativ əlaqələnmə ön plana çəkilmişdir.

---

⁵⁰ shiverdownsmb sback(спине)

⁵¹ otvet.mail.ru>question/25185199

Metaforik və metonimik köçürmələrin mətnin ritorik strukturundakı rolunu aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

1. Metaforik köçürmələrin mətnin ritorik strukturu və onu təşkil edən ritorik münasibətlərlə sıx bağlıdır. Bildiyimiz kimi, ritorik struktur nəzəriyyəsi mətnin struktur-semantik bütövlüyünün formalaşmasının praqmatik-semantik prinsiplərini izləməyə imkan verən elementlər və kateqoriyalararası əlaqəni ifadə edir. Həmin nəzəriyyənin əsas məqsədi mətnin törəməsi və funksiyasını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir⁵².

Mətnin törəməsi kontekstində müəllif məramının verilməsi və bunun üçün istifadə olunan leksik vasitələr – məcazlar mətn praqmatikasında və ritorik münasibətlərin verilməsində mühüm rol oynayır.

2. U.Mann və S.Tompson mətnin ritorik strukturunu öyrənərkən təklif edirdilər ki, diskursun ritorik strukturunu öyrənərkən ona bir-biri ilə semantik münasibətdə olan əlaqələr şəbəkəsi kimi baxılsın. Həmin nəzəriyyənin əsas anlayışları diskursiv vahid və onlar arasında olan münasibətlərdir. Mətnin ritorik strukturu öyrənilərkən mütləq ritorik münasibətlər və dilin balansına daxil olan ritorik vasitələr nəzərə alınmalıdır. Əks təqdirdə problemin öyrənilməsində yarımçıqlıq özünü göstərir.

3. Ritorik struktur nəzəriyyəsinin əsas obyektivi mətnin daxili strukturunu öyrənməkdir. Yəni mətnin yaranması və qavranılmasının hansı mərhələlərdən keçdiyini müəyyənləşdirməkdir. Dilin leksik balansına daxil olan emosional-ekspressiv sözlərin, məcazların nitqin törəməsi prosesində nəzərə alınması mətnin formalaşması və informasiya vahidinə çevrilməsi prosesində mühüm rol oynayır. Mətnin daxili strukturunu təşkil edən ritorik struktur vahidlərinin formalaşmasında metaforik köçürmələr böyük rol oynayır.

Dördüncü fəslin üçüncü yarımbaşlığı ***“Bədii mətdə metonimik köçürmələr”*** adlanır.

Metafor kimi metonimiya da həm dil, həm də konseptual səviyyədə geniş tədqiq olunmuşdur. Ç.Denroş qeyd edir ki,

---

⁵² Mann, W., Matthiessen, Ch. S.A.Thompson. Rhetorical structure theory and text analysis. // Discourse Description. – Amsterdam: Benjamins, – 1992. p.39-78

“metonimiya konseptuallaşmada və kommunikasiyada fundamental rol oynayır”⁵³.

Bu tədqiqatda iddia olunur ki, morfologiya, sintaksis, leksika və frazeologiya qeyri-məcaz vasitələrlə ifadə olunur və dildəki baza mənanı ehtiva edir. Yalnız metonimiya və yaxud daha dəqiqi *“metonimik işlənmə”* bizə həmin sistemlər üzərində çeviklik və dəqiqlik verir və biz öz sosial ünsiyyətimizdə onlara daimi olaraq əsaslanırıq⁵⁴.

Metonimik köçürmələr minilliklərlə, əsrlərcə insanların şüurunda təkmilləşə-təkmilləşə bu günümüzdə qədər mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş ritorik hadisədir. Metonimik köçürmə prosesi metaforik köçürmələrdə olduğu kimi dilin leksik sistemində güclü təsir edir, kommunikasiya prosesində informasiyanın məqsədyönlü şəkildə qurulmasında xüsusi rol oynayır.

Metonimik köçürmələr həm linqvistik, həm də dilxarici amillərlə də əlaqədardır. Çünki cəmiyyətin, iqtisadi siyasi münasibətlərin inkişafı proses və hadisələri, predmetləri adlandırmanın daha optimal variantlarını üzə çıxarır və diqqəti kommunikasiyanın əsas məqsədinə yönəldir. Bu halda metaforik köçürmələr informasiya veriminin vacib faktoru kimi üzə çıxır. Metonimik köçürmələrdə, qeyd etdiyimiz kimi, ellipsisə uğrayan dil vahidinin semantikasını da öz üzərinə götürən aktuallaşmış dil vahidi mətndə yenidən işlənmiş olur.

Metonimiyalara koqnitiv yanaşma üç postulata əsaslanır:

1. Metonimiya konseptual fenomenidir,
2. Metonimiya koqnitiv prosesdir.
3. Metonimiyalar ideallaşmış koqnitiv modellər dairəsində fəaliyyət göstərir⁵⁵.

Q.Radden və Z.Koveksisin bu postulatlarının mahiyyəti ondadır ki, bir konseptual mövcudluğun müvafiq model əsasında digər konseptual mövcudluğa keçməsidir. Həmin modelin seçilməsi də koqnitiv prinsiplərə əsaslanır. C.Lakof və M.Conson

---

⁵³ Denroche, C. Metonymy and Language: A New Theory of Linguistic Processing. / C.Denroche. – London: Routledge, – 2014. – 218 p.

⁵⁴ Yəne orada

⁵⁵ Radden, G. Towards a theory of metonymy. /In: K.Panther, G.Radden (Eds.), Metonymy in Language and Thought. / G.Radden, Z.Kovecses. – Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, – 1999. – p. 17-61

metonimik köçürmələrin formalaşmasında ideallaşmış koqnitiv modelləri xüsusi olaraq qeyd edir⁵⁶.

Metonimikləşmə prosesinin bir neçə modeli vardır. Dünya dillərində əksərən həmin modellər oxşardır. Ancaq qeyd olunan köçürmə modellərinin dildə aktivlik dərəcəsi nisbətən fərqlidir. Məsələn, ingilis dilində aktiv metonimik modelləri A.İ.Fyodorov aşağıdakı cür təsnif edir:

1. Heyvan-heyvan əti; fowl; goose⁵⁷.

2. Predmet-onunla assosiasiya olunan (törəmə sözlər), school (məktəb-təhsil müəssisəsi; məktəbli) eləcə də: pine; oak; bronze; clay⁵⁸.

Metonimik köçürmələr hərəkət-obyektin hərəkəti; hərəkət-nəticə; hərəkət-fəaliyyət vasitəsi; hərəkət-yer və s. xətti üzrə baş verir. Metonimik köçürmə prosesi ingilis dilində əsas isim, sifət və feilləri əhatə edir.

Metonimik köçürmələr sadəcə olaraq mexaniki köçürmə hadisəsi deyil, o, məndə verilən informasiyanın struktur-semantik bütövlüyünün yaranmasında müəyyən rol oynayan dil vasitələridir. Bəzən metaforik köçürmələr mikroməndə informasiyanın ağırlıq qüvvəsini öz üzərinə götürərək mərkəzi qüvvəyə malik olur, bəzən də mikroməndə iştirak edən bir neçə metonimiyadan biri olaraq fikrin obrazlı, təsirli ifadəsinə xidmət edir. Bu funksiyalar arasında kəskin fərq yoxdur. Söhbət metonimiyaların mətnin ritorik strukturunun təşkilindəki funksional dərəcəsindən gedir. Misallara müraciət edək:

“Developmental programs were usually given code names that didn't reflect the program's nature, which was why the earlier SR-71 Blackbird had been code named "Oxcart." This particular bird, a second-generation advanced tactical fighter, bore the unusually descriptive code name of Night Wing, and when it went into production it would receive some suitably macho designation like the

---

⁵⁶ Lakoff, G. Metaphors we live by. / G.Lakoff, M.Johnson. – Chicago: University of Chicago Press, – 1980. – p.79-90

⁵⁷ Федоров, А.И. Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания [Текст] / Семантическая структура слова./ А.И.Федоров. – М.: Наука, – 1981. – с.86

⁵⁸ Yənə orada, – s.88

F-15 Eagle or the F-16 Fighting Falcon, but to Colonel Mackenzie she was "Baby." There were actually five prototypes, and he called them all Baby. The test pilots assigned to the program under his command complained that she-whichever "she" it was-always acted up with them because he had spoiled her for other pilots. Colonel Mackenzie had given them his legendary ice-blue stare and replied, "That's what all my women say." His face had remained perfectly expressionless, leaving his men uncertain if that was the truth or a joke. They suspected it to be the truth"⁵⁹.

Verilən misalda informasiya "Baby" üzərində qurulmuşdur. "Körpə" (baby) yeni nəsil hərbi təyyarənin (F-16) əvəzedicisidir. Mətn həmin təyyarənin adlandırılması ilə bağlı informasiyanı verir və bunun da mərkəzində "Baby" dayanır. Deməli, "baby" F-16 təyyarəsinin müxtəlif adlandırmalarından (SR-71 «Qartal», «F-15» – Qırğı, «F-16» – «Döyüşən şahin») biridir. Bu mikromətnə də informasiyanın təməl yükü bu metonimik vahidin üzərindədir. Beləliklə, metonimik köçürmələr bədii mətnin ritorik strukturunda həlledici rol oynayan obrazlı vasitələrdəndir. Burada ingilis dilindəki bədii mətnlərin spesifik xüsusiyyətlərini də qeyd etmək lazımdır. Ümumilikdə götürdükdə, ingilis dilindəki mətnlərdə metonimiyadan istifadə meyli xeyli dərəcədə artan xətlə gedir. Bu təhlil zamanı da öz təsdiqini tapır. Zənnimizcə, metonimik ifadələrdən daha çox istifadə bu obrazlı dil vasitələrinin mətni daha dinamik və çevik etmək bacarığı və ya imkanları ilə izah oluna bilər.

Dördüncü fəslin dördüncü yarımbaşlığı "**Bədii mətnə hiperbolik köçürmələr**" adlanır. Burada qeyd olunur ki, hiperbola filoloji elmlərdə – həm dilçilik, həm də ədəbiyyatşünaslıqda öyrənilir. Bir şeyin və ya əlamətin, habelə hərəkətin hədsiz şişirdilməsi ilə bağlıdır. Dilçilikdə onun struktur-məzmun tərəfi öyrənilir; o, cümlə və ya söz birləşməsi formasında da ola bilər.

Struktur baxımından fərqli olan hiperbolalar mikromətnə əlaqələnmə strukturuna girərkən müəyyən özəlliklər müşahidə olunur. Çünki cümlə strukturlu hiperbolalar ayrıca predikata malikdir

---

⁵⁹ Howard, Linda. Mackenzie's Mission. The second book in the Mackenzie series, – 1992.

və mikromətn kontekstində ayrıca komponentdir və əlaqələnmə sisteminə də sərbəst olaraq daxil olur:

Cümlə kimi:

*“A day was twenty-four hours long but seemed longer. There was no hurry, for there was nowhere to go, nothing to buy and no money to buy it with, nothing to see outside the boundaries of Maycomb Country”*⁶⁰.

Söz birləşməsi kimi:

*“Reflects charming old Lady Tippins on Veneering’s right; with an immense obtuse drab oblong face, like a face in a tablespoon, and a dyed Long Walk up the top of her head, as a convenient public approach to the bunch of false hair behind, pleased to patronize Mrs Veneering opposite, who is pleased to be patronized”*⁶¹.

İstər cümlə, istərsə də söz birləşməsi kimi mövcud olan hiperbolalar mətnin ritorik strukturundakı iyerarxik sistemdə mətn praqmatikasına uyğun olaraq öz yerini tutur. Ümumən, düzgün qurulmuş mətnə elə dil vahidinə rast gəlmək olmaz ki, o, mətni iyerarxiyadan kənar qalsın. Bu mənada bütün məcazlar və digər dil vahidləri mətnin ritorik strukturunda müvafiq funksiyaları yerinə yetirir.

Dördüncü fəslin beşinci yarımbaşlığı **“Bədii mətnə meyozis məzmunlu köçürmələr”** adlanır.

Meyozis hansısa mənanın, predmetə aid kəmiyyətin və onun əlamətlərinin müəyyən xüsusiyyətlərinin reallıqda olduğundan kəçiltmək, diskursda hadisəni əhəmiyyətsizləşdirmək, bir sözlə, mənanın kəçildilməsindən ibarətdir. Nitqdə mənanın, mahiyyətin kəçildilməsin əsaslanan meyozis müxtəlif elm sahələrinin tədqiqat obyektinə daxildir. Məsələn, məntiq, psixologiya, sosiologiya və s. elm sahələrində yerindən asılı olaraq meyozis öyrənilir; psixologiyada insanların psixoloji temperamentindən asılı olaraq meyozisın yaranma əlamətləri fərqlənir. Sosioloji cəhətdən belə bir fakt göstərmək olar ki, meyozis onlar üçün maraqlıdır, nitqlərində meyozisə başqa xalqlarla müqayisədə nisbətən çox yer verirlər.

---

⁶⁰ Harper, Lee. To kill a MockingBird. / L.Harper. Grand Central Publishing, –October 11, – 1988. – p.69

⁶¹ Dickens, Ch. Our Mutual Friend: Book the First: The Cup and the Lip (Part 1) – Kindle Edition, – 2020. – 304 p.

İngilislər mümkün qədər emosiyaya qapılmamağı xoşlayırlar, bütün situasiyalarda özünə nəzarəti diqqətdə saxlayırlar. Meyozis predmetə aid əlamət və ya keyfiyyəti hədsizlik anlayışına qədər kiçildir və əhəmiyyətsiz edir:

“You work hard at your learning, I know. And I work a little, Charley, and plan and contrive a little (wake out of my sleep contriving sometimes), how to get together a shilling now, and a shilling then, that shall make father believe you are beginning to earn a stray living along shore.’ You are father’s favourite, and can make him believe anything.”

“I wish I could, Charley!

For if I could make him believe that learning was a good thing, and that we might lead better lives, I should be a’most content to die”⁶².

Verilmiş nümunədə *“mən də bir az çalışıram (işləyirəm)”* meyozisdir. Təvazökarlıq kontekstində deyilən bu ifadə meyozis qəlibində ifadə olunmuşdur. Dinləyici və ya oxucu bu meyozisin hansı kontekstdə işləndiyini anlaya bilər.

Mikromətnə meyozisin iyerarxiya sisteminə daxil olması hiperbolalardan prinsip etibarı ilə fərqlənir; mikromətn kontekstində mətn pragmatikasından asılı olaraq müəllif tərəfindən onların yeri müəyyənləşdirilir.

Meyozis mətnin ritorik strukturuna söz, söz birləşməsi və cümlə formasında daxil olur. Hiperbolada olduğu kimi meyozis mətnin iyerarxiyasında özünəməxsus yer tutur; söz və söz birləşmələri elementar ritorik vahidlər, cümlələr isə mikromətnin komponenti kimi ritorik struktura daxil olur.

Dördüncü fəslin altıncı yarımbaşlığı ***“Bədii mətnə ironiya əsaslı köçürmələr”*** adlanır.

İroniya bədii mətnlərdə müəllif mövqeyini nümayiş etdirən ritorik vasitədir, məcazın bir növüdür. Bu məcazın əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, o, hədəf üzərində mehriban gülüşü ifadə edir və belə bir fikir yaradır ki, təsvir olunan obyekt göründüyü

---

⁶² Dickens, Ch. Our Mutual Friend: Book the First: The Cup and the Lip (Part 1) – New York: Published by John Bradburn, 49 Walker street, – 1964. – p.44

kimi deyil. İ.Y.Tişenko yazır ki: “İroniya mürəkkəb, çoxtərəfli hadisədir. Ritorikada ironiya məcazın güllüş yaradan bir növü hesab olunur. O, mətndə konkret mənasını qazanır”⁶³.

Bu mənada mətndə ironiyanın verilməsi və dərk olunması kontekstdən asılı olaraq fərqlənir; gizli fikir qeyd olunan kontekstə uyğun olaraq təzahür edir.

*“So, the pie was brought down, and the worthy Mr Boffin exercised his patience until Wegg, in the exercise of his knife and fork, had finished the dish: only profiting by the opportunity to inform Wegg that although it was not strictly Fashionable to keep the contents of a larder thus exposed to view, he (Mr Boffin) considered it hospitable; for the reason, that instead of saying, in a comparatively unmeaning manner, to a visitor”*⁶⁴.

Verilmiş misalda “bıçaq və çəngəllə silahlanaraq” müəllifin Veqə olan münasibəti, əsərdə mövcud olan obrazlar sistemindəki yeri ironik şəkildə verilmişdir. Normal halda “bıçaq və çəngəllə silahlanmaq” dan danışmaq mənasız olardı. Mətndə isə müəllifin obraza olan münasibəti, ironiyası dəyərlənmə ilə də bağlıdır. Ç.Dikkens Veqin süfrə mədəniyyətinə gülür, ona yumoristik çərçivədən baxır.

Digər tərəfdən, ironiya müəllifin obraza sərt münasibətinin, kinayəsinin ifadə vasitəsi kimi özünü göstərir.

Qədim Yunan filosofları ironiyanın yumşaq və xoş niyyətli və sərt formalarından da bəhs edirlər. Müasir dövrümüzdə qeyd olunan ironiyalardan tək-cə bədii mətnlərdə deyil, həm də məişətdə, siyasi və publisistik diskurslarda geniş istifadə olunur. Həm verbal, həm də qeyri-verbal şəkildə istifadə olunan bu ritorik vasitə əqlin, idrakın hiss üzərində üstünlüyünü nümayiş etdirir. Nitqin törəməsi prosesində ironiya N.Xomskinin irəli sürdüyü “alt” və “üst” struktur nəzəriyyəsinə bənzər şəkildə formalaşır və üst strukturda linqvistik formasını alır. İroniyalar məcaz köçürmələrinin məhsuludur. Digər məcaz növlərindən fərqli olaraq, ironik köçürmənin radiusu daha genişdir; “gizli məna” mövcud dil vasitəsinin ifadə etdiyi mənanı

---

⁶³ Тищенко, И.Я. Ирония и ее классификация: scienceforum. ru>article

⁶⁴ Dickens, Ch. Our Mutual Friend: Book the First: The Cup and the Lip (Part 1) – Kindle Edition, – 2020. – 304 p.

kommunikasiya prosesində əks tərəfə çevirir. Ona görə də digər məcaz növləri ilə müqayisədə ironiyanın təsir dairəsi və onun xüsusiyyətləri özünəməxsus cəhətlərə malik olmaqla fərqlidir. İronik köçürmə söz, söz birləşməsi və cümlə miqyasında həyata keçirilməklə bütövlükdə mətnə ehtiva edir. Bəzən bütövlükdə ironiya mətnə, mətn tematikasına köçürülür. Bu mənada qeyd olunan ritorik vasitənin təsir miqyası məcazın başqa növlərindən daha əhatəlidir və böyükdür. Diskursda və mətnə ironiyanın verilməsi vasitələrində nisbi fərq çalarları ola bilər. Çünki diskursda – şifahi nitqdə mimika, səs tonu, əl hərəkətləri, səsin melodiyası ironiyanın ifadəsində mühüm rola malikdir. Mətnə isə mətn şəraitinə uyğun olaraq ironiya fikir üzərinə köçürülür; yazılı nitqə uyğun olaraq dərk olunur.

Dissertasiya mövzusu üzrə aparılan tədqiqat işindən alınan **Nəticələri** aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Mətnin ritorik strukturu mətnin təşkilinin yeni aspektidir.
2. Mətn nəzəriyyəsi, ilk növbədə, mətnin bütövləşməsini (informasiya bütövlüyünü) təmin edən əsas iki kateqoriyanı – koheziya və koherentliyi əsas tutur. Mətn o zaman koherent olur ki, onda fon biliyindən tam istifadə olunur. Koheziya mətnin formal-qrammatik bağlılığını təmin edir, koherentlik isə mətnin semantik-praqmatik xüsusiyyətlərini əhatə edir.
3. Mətn xarici nitqin daxili nitqə, eləcə də daxili nitqin xarici nitqə və xarici nitqin təfəkkürə çevrilməsi proseslərinin daşıyıcısıdır.
4. Mətnin praqmatik xüsusiyyətlərinin nəzəri əsasında mətnin ritorik struktur nəzəriyyəsi durur.
5. Ritorik struktur nəzəriyyəsində mətnin formalaşması onun hissələri arasında mövcud olan əlaqələnmə mexanizmi ilə izah olunur.
6. Ritorik struktur nəzəriyyəsi həm nəzəri, həm də praktik ehtiyacın nəticəsi kimi meydana gəlmişdir. İstər psixolinqvistikada, istərsə də kompüter dilçiliyində meydana çıxan problemlərin həllini ritorik struktura ənənəvi baxış təmin etmirdi. Ona görə də ritorik struktur nəzəriyyəsinin inkişaf etdirilməsi labüd idi.
7. Ritorik struktur nəzəriyyəsinin birinci dövründə problemə təsviri dilçilik mövqeyindən yanaşılırdı. Lakin ikinci dövrdə bu nəzəriyyə xüsusi məqsədlər üçün istifadə olunduğundan təsviri fondan çıxarılmış, müstəqil şəkildə yeni istiqamətdə inkişaf etdirilmişdir. Yəni

ritorik struktur nəzəriyyəsi kompüter dilçiliyi istiqamətində-kompüter mətninin strukturu şəklində inkişaf etdirilməyə başlanılmışdır.

8. U.Mann və S.Tompsonun məlum konsepsiyasına görə, istənilən mətni təşkil edən vahidlər biri-digəri ilə bir çox fikri əlaqələrlə bağlıdır. Bu əlaqələr ritorik münasibətlər hesab olunur.

9. İngilis dilindəki bədii mətnlərdə Leksik koheziya mətnin qurulmasında mühüm rola malik olduğu kimi, mətn praqmatikasının verilməsində də xüsusi yükə malikdir. Leksik koheziyanın mətnin struktur-semantik bütövlüyünün qurulmasındakı fəaliyyəti onun ritorik funksiyasından təcrid olunmuş şəkildə deyil, əlaqəli şəkildə baş verir; daha doğrusu, biri digərini tamamlayır.

10. Bağlayıcılar, ədatlar, modal sözlərin ifadə etdikləri semantik münasibətlər ritorik strukturun iyerarxiyasını yaradan, onu tamamlayan vasitələr sırasına daxildir.

11. Tabesizlik münasibətləri şərti anlayışdır, qrammatik cəhətdən biri-digəri ilə bağlanırsa, həmin tərkib (əlaqələnlər, bağlananlar) öz aralarında bir məntiqi bağlılıq yaradır. Həmin bağlılığın mənası ondadır ki, iki dil vahidi və ya mətn komponentləri arasında əlaqələnmə yaranır və mətnin ritorik münasibətləri silsiləsinə daxil olur, mətn iyerarxiyasının hansısa həlqəsini təşkil edir.

12. Ritorik struktur elementləri ritorik struktur ağacında sintaktik seqmentləri və mətnin komponentlərini əlaqələndirir.

13. Zərflərin praqmatik markerə çevrilməsi onların mürəkkəb cümlə və mikromətnin komponentləri arasında əlaqələndirici vasitəyə çevrilməsi ilə bağlıdır.

14. Mətnin ritorik strukturunda fəal rol oynayan münasibətlər (praqmatik markerlər) sistemi daim inkişaf edir.

15. Ritorik struktur nəzəriyyəsinə görə, mətnin istənilən vahidi bir-biri ilə hansısa fikri əlaqəyə malikdir. Mətnin komponentlərini təşkil edən cümlələr və ya mikromətnlər arasında ritorik bağlılıq mətnin ifadə etdiyi informasiya bütövlüyünü şərtləndirir. Yəni mətn komponenti kimi cümlələrin təşkil olunduğu komponentlər arasında fikri bağlılıq olmasa, mikromətnlər arasında əlaqələnmə mümkün olmaz. Bu mənada mətnin ən kiçik vahidindən tutmuş böyük vahidlərinə qədər bütün komponentlər fikri əlaqəyə malikdir ki, bunlar da ritorik münasibətləri təmsil edir.

16. İrqiindən, milli və mədəni mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün insanların şüurunda ümumi köçürmə modeli vardır. Metaforik köçürmələr həmin köçürmə modelinin bir hissəsini əhatə edir.

17. Metaforik köçürmələrdə motivasiya metaforikləşən sözün üzərində baş verir və sözün semantikasına təsir edir; onun semantik strukturu zənginləşir – yeni sem yaranır.

18. Metaforik və metonimik köçürmələr mətnin ritorik strukturu və onu təşkil edən ritorik münasibətlərlə sıx bağlıdır.

19. Ritorik struktur nəzəriyyəsinin əsas obyektı mətnin daxili strukturunu öyrənməkdir.

20. Metonimik köçürmələr mətndə verilən informasiyanın struktur-semantik bütövlüyünün yaranmasında müəyyən rol oynayan dil vasitələridir.

21. Meyozis hansısa mənanın, predmetə aid kəmiyyətin və onun əlamətlərinin müəyyən xüsusiyyətlərinin reallıqdakı ilə müqayisədə kiçiltmək, diskursda hadisəni əhəmiyyətsizləşdirmək, bir sözlə, mənanın kiçildilməsindən ibarətdir

22. Hiperbola və meyozis mətnin ritorik strukturuna söz, söz birləşməsi və cümlə formasında daxil olur.

23. Nəhayət, ironiyanın praqmatik fenomen kimi mətnin ritorik strukturunda ifadəsi vasitələrində nisbi fərq çalarları ola bilər.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində əksini tapmışdır:

1. Təhkiyyə mətnin xüsusi forması kimi (İngilis dilinin bədii materialları əsasında) // Tətbiqi Dilçiliyin Müasir Problemləri. III Beynəlxalq elmi konfransın tezisləri. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. – Bakı: ADU, – 25-26 oktyabr – 2018, – s. 232;
2. Mətnin məntiqi strukturu // – Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. ADU, Elmi xəbərlər, – 2018. № 3-4, – s. 34-41;
3. Mətnə semiotik yanaşma // – Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. ADU, Dil və Ədəbiyyat, – 2018. IX cild, № 3-4, – s.3-11;
4. Mətnin semantik strukturu // – Bakı: Azərbaycan Universiteti, İpək yolu, – 2019. № 2, – s.154-161;

5. Cognitive function of repetition in English discourse // *Researching Metaphor: Cognitive and Other*. University of Genoa, – 13-15 May – 2019, – p.102 (Azad Mammadov, Məryəm İskəndərlinin həmmüəllifliyi ilə);
6. Mətnin kommunikativ strukturu // – Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqlər, – Aprel-May-İyun, – 2019. №2, – s.133-139;
7. Mətnin ritorik strukturu // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, – 2019. № 2, s.72-76;
8. Mətn nəzəriyyəsinin formalaşması tarixi // – Bakı: Elm və təhsil, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, – 2020. № 7, – s.26-35;
9. Lexical cohesion and the rhetorical structure of English fictional texts // *AD ALTA. Journal of Interdisciplinary Research* (relevant results and theoretical developments of science and research), – August – 2021. Volume 11, Issue 2, Special XXI, – p. 98-102;
10. Mətnin koqeziyası // – Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Dilçilik araşdırmaları, – Aprel – 2020. № 2, – s. 71-76;
11. The role of metaphoric mapping in the Rhetorical Structure Theory based on the analyses of English fictional texts // Ca'Foscari University of Venice, Department of Linguistics and Comparative Cultural Studies, *Argumentative Rhetorical Discourse: Perspectives on Persuasion*. – September 23-24 – 2021, – p. 47;
12. Новый этап развития теории риторической структуры. // *Современная наука (научно-практический журнал)*. Серия Гуманитарные науки (Актуальные проблемы теории и практики), – 2021. № 7, – с. 170-175;
13. The impact of metaphoric mapping on the rhetorical structure in English literary text // *Tenth BRNO Conference on Linguistics Studies in English 2021 (Patterns and Variation in English Language Discourse)*. BRNO: – 16-17 September – 2021, – p.17;
14. Роль гиперболы и мейозиса в риторической структуре текста // *Сборник Материалов II Международной Научно-Практической Конференции «Современные тенденции*

- развития науки и мирового сообщества в эпоху цифровизации» (шифр –МКСТР). – Москва, – 25 iyun – 2021, – с.108-113;
15. İngilis dilində bağlayıcı və bağlayıcı sözlərin mətnin ritorik strukturunda rolu // – Bakı: Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar Elmlər seriyası, – 2021. № 2, – с.14-22;
  16. Mətnin koherentliyi // – Bakı: BDU, Dil və Ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2021. № 1 (115), – s. 28-31;
  17. The Role of Dialogue in the Rhetorical Structure of Literary Texts // English Studies at the Interface of Disciplines: Research and Practice (ESIDRP). – International Conference Department of English Language and Literature – 8–9 April 2022. – Skopje – 2022, – p.56;
  18. Роль частиц в риторической структуре текста (на основе английских литературных текстов)// Казанская Наука, Рашин Сайнс, – 2022. № 4, – s. 248-251;
  19. Bağlayıcılıq olmuş zərflərin mətnin ritorik strukturunda rolu // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2022. № 1, – s. 25-30;
  20. Mətnə metaforik köçürmələrin rolu // – Bakı: Elm, Terminologiya məsələləri, – 2022. № 1, – s. 94-98;
  21. İngilis bədii mətnlərində modal sözlərin ritorik strukturdakı rolu. // – Bakı: BDU, Dil və Ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2022. № 1 (118), – s. 447-450;
  22. Köçürmələrin mətnin ritorik strukturunda rolu: Referensial köçürmələr // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi, İncəsənət Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Axtarışlar, Naxçıvan, Tusi, – 2022. Cild 16, № 2/(42), – s.47-53;
  23. İngilis bədii mətnlərinin ritorik strukturunda metonimik köçürmələrin rolu // Elmi iş Beynəlxalq elmi jurnal, VII Respublika elmi qaynaqlar konfransının materialları. – 4 may – 2022, – s.20-23.

Dissertasiyanın müdafiəsi 30 may 2023-cü il tarixində saat 14:00 Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 28.04.2023

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 79 520 işarə

Tiraj: 100